

“GƏLİRLƏR VƏ ƏMƏK HAQQI SİYASƏTİ” FƏNNİ ÜZRƏ MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ.

Mövzu:1. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf şəraitində gəlir və əməkhaqqı siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri

Suallar:

1. Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi.
2. Dövlət siyasətinin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində məqsədi və vəzifələri.
3. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi
4. “Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti” fənninin predmeti, məzmunu və vəzifələri.

1. Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi

Cəlirlər, onların formalaşması və istifadə edilməsi sosial-iqtisadi sistemlərin hamısında həmişə dövlətin əsas problemi olmuş və olmaqdadır. Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti demək olar ki, bu sahədə bütün iqtisadi fikirlərlə müəyyən dərəcədə bağlıdır.

Müasir şəraitdə sosial sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edən əsas tədbirlər sırasına əsasən təhsil, səhiyyə, ekoloji problemlərin həllinə yönəldilmiş iri həcmli proqramların işlənilib hazırlanması, işçilərin sosial müdafiəsi və sosial təminatı (istehlak büdcəsinə uyğun əmək haqqının və təqaüdlərin minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, inflyasiyanın sürətinə uyğun olaraq gəlirlərin indeksasiyası və s.) mexanizminin formalaşması daxildir.

Sosial siyasət bilindi ki, yalnız sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına yardım göstərilməsi ilə aparılmır. Onun təsiri və

səmərəliliyi bir çox hallarda dövlət tərəfindən əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında münasibətlərin hansı metodlarla və nə dərəcədə tənzimləməsindən, gəlirlərin bölüşdürülməsinə necə təsir göstərməsindən, vergi sisteminin necə qurulmasından və s.-dən asılıdır. Bu da öz növbəsində əhalinin strukturu və onun tərkibi haqqında informasiyanın həcmindən və etibarlılığından asılıdır.

Sosial siyasətin vacib hissəsi gəlirlərin kəskin differensiyasının aradan qaldırılmasıdır. Belə ki, yüksək gəlirlərə yüksək vergilər qoymaqla büdcəyə cəlb edilmiş vəsaitin xeyli hissəsi az gəlirli əhalinin sosial problemlərinin həllinə yönəldilir. Fiskal siyasət öz nəzəri əsasını Keynsin nəzəriyyəsində tapmış və mahiyyət etibarlı ilə dövlətin gəlir və xərclərinin tənzimləməsində həyata keçirdiyi maliyyə tədbirlərindən ibarətdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində məqsəd yüksək iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Fiskal siyasət büdcə tənzimi, vergi, pul-kredit tənzimi və s. kimi iqtisadi tənzimləmə vasitələri ilə həyata keçirilir.

Dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsü funksiyası makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilir. Dövlət cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölgüsü yolu ilə sosial müdafiə və təminat fondlarını formalaşdırır. Bu yolla dövlət minimum əmək haqqı, qocalığa görə təqaüd, işsizliyə görə müavinət, aztəminatlı ailələrə müxtəlif yardımların verilməsinin maliyyə əsasını yaratmaqla sosial proqramları reallaşdırır.

Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını gəlirlər və əmək haqqı siyasəti təşkil edir. Bu sahədə fəaliyyət, sərəncamda olan vəsaitlərə və zəruri hüquqi bazaya əsaslanaraq, gəlirlərin formalaşması ilə bağlı tədbirlər sistemi vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

2. Dövlət siyasətinin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində məqsədi və vəzifələri.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti bir neçə səviyyədə həyata keçirilir:

1) makrosəviyyədə - bu siyasət dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş, məcburi xarakter daşıyan və gəlirlərin həcminə, qiymətlərin artmasına, inflyasiya prosesinə təsir edən norma və qaydaların məcmusunu nəzərdə tutur. Bura əhalinin yuxarı və

aztəminatlı qruplarının gəlirlərindəki fərqlərin azalmasına, vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirməsinə yönəldilən qanunverici və normativ aktlar daxildir. Bu səviyyədə ölkə, sahələr, regionlar və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ümumi institusional normalar qəbul olunur. Həmin normalar müxtəlif normativ sənədlərdə, ali, sahə və ərazi razılaşmalarda əks olunur. Gəlirlərin tənzimlənməsində respublika, region və yerli səviyyələr fərqləndirilir. Makroiqtisadi səviyyədə bu siyasət aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsində müvafiq norma və qaydaların müəyyən edilməsi;
- əhali, müəssisə və dövlət büdcəsi gəlirlərinə infilyasiya və qiymətlərin təsiretmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi;
- əmək qabiliyyəti olmayanların, işsizlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi;
- əhali gəlirləri arasında böyük fərqlərin azaldılması, sosial prioritetliyin bərqərar olması.

2) mikrosəviyyədə - bu siyasət işçinin bütün əmək gəlirlərinin tənzimlənməsi sahəsində müəssisənin strategiyasını nəzərdə tutur. Bu strategiya aşağıdakılar ilə bağlıdır:

- işçi qüvvəsinin alqı-satqı haqqında müqavilə,
- əmək haqqı və tarif sistemi,
- sosial ödəmələr və xidmətlər,
- işçilərin ixtisaslaşması,

istehsal fəaliyyəti və başqa mülkiyyət növləri nəticəsində əldə olunan gəlirlərin formalaşması.

Dövlətin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində apardığı siyasətin əsas məqsədi əhalinin rifah halını yüksəltməkdən, sosial-iqtisadi inkişafı, eyni zamanda sosial tərəqqiyə meyillənməni stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün gəlirlər və əmək haqqı siyasətin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- əhalinin orta təbəqələrinin həyat səviyyəsinin sabitləşməsi;
- əhali gəlirlərində mövcud fərqlərin artmasının və bununla bağlı cəmiyyətin davam edən təbəqələşməsinin qarşısının alınması;

- əhalinin pul gəlirlərinin strukturunda dərin dəyişikliklərin aradan qaldırılması;
- əhalinin əsas gəlir mənbəi və eyni zamanda iqtisadi fəallığının əsas stimulu olan əmək haqqının rolunun, məbləğinin artması;
- iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə, ölkənin regionları üzrə, peşə-ixtisas və vəzifə kateqoriyaları üzrə əməyə qiymətin və əmək haqqının səviyyəsinin tarazlığının optimallaşdırılması;
- çoxsəviyyəli sosial əməkdaşlıq sistemi əsasında əmək haqqının tənzimlənməsinin səmərəli mexanizminin formalaşması;
- yoxsulluğun azaldılması;
- əhalinin əksər hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması.

3. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi çoxcəhətlidir. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin reallaşdırılması mexanizmi ondan ibarətdir ki, bu siyasət dövlət qanunvericiliyi, icraedici orqanların verdikləri sərəncamlar vasitəsilə aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

1) dövlət minimum sosial standartlar (DMSS) sisteminin vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi;

2) gəlirlər və əmək haqqı sahəsində konstitusiyada nəzərdə tutulmuş zamanətlərin təmin olunması üçün büdcə vəsaitlərinin həcmnin müəyyən-ləşdirilməsi və istifadəsi:

- fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinə vergi qoyma sisteminin vasitəsilə birbaşa və dolaylı təsir;

- respublika səviyyəli, regional, sahə, peşə tarif, ərazi və digər razılaşmaların qəbul edilməsi ilə bağlı sosial tərəfdaşlıq sistemi çərçivəsində danışıqlar proseslərində iştirak;

- respublika səviyyəli, sahə və regional sosial proqramların qəbulu.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminə dövlət və bazar, inxibati və hüquqi, iqtisadi və sosial normativlərin qarşılıqlı əlaqəsi daxildir.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti dedikdə – gəlirlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının maraqlarının razılaşdırılmasına imkan verən və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağı təmin edən tədbirlər sistemi başa düşülür.

4. “Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti” fənninin predmeti, məzmunu və vəzifələri

“Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti” kursunun predmetini əhalinin gəlirlərinin formalaşdırılması, bölgüsü və istifadəsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasına və onların xərclənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər sisteminin öyrənilməsi təşkil edir.

Kursun əsas məzmununu bütöv, gəliz, konkret-tarixi, nisbətən müstəqil sistem kimi gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin mahiyyətinin açıqlanması, eyni zamanda bu sahədə qanunauyğunluqların, daxili və xarici əlaqələrin, münasibətlərin və təkmilləşdirmə yollarının müəyyən edilməsi təşkil edir. Bu baxımdan cəmiyyətdə əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən gəlirlərin formalaşması və bölgüsü ilə əlaqədar real sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmu şəklində öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu münasibətlərin subyektləri aşağıdakılardır:

- dövlət hakimiyyəti orqanları;
- işə götürən və onların nümayəndələri;
- muzzdlu işçilər və onların birliyi;
- əmək qabiliyyəti olmayan və işləməyən vətəndaşlar.

Kursun məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgü münasibətlərinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsidir.

Kursun əsas vəzifələri:

- gəlirlər və əmək haqqı siyasəti sahəsində əsas anlayışlara yiyələnmə, onun nəzəri və elmi-metodik əsaslarının öyrənilməsi;

- müxtəlif əhali təbəqələrinin gəlirlərinin növləri, mənbələri, onların formalaşma xüsusiyyətləri ilə tanışlıq;

- əhalinin pul gəlirlərinin həcmi, strukturunu və əsas istiqamətlərini, gəlirlərin vətəndaşların sosial-demoqrafik qrupları arasında bölüşdürülməsini, gəlirlərin xərclənməsinin istiqamətlərini əks etdirən əsas sosial-iqtisadi indikatorların və göstəricilərin tədqiqi və qiymətləndirilməsi;

- müxtəlif səviyyələrdə (respublika, sahə, region, müəssisə) gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının mənimsənilməsi;

- gəlirlər və əmək haqqının müəyyən olunması və təhlili metodlarının öyrənilməsi;

- gəlirlər siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmi, istehlak büdcəsinin formalaşma metodları, gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi, gəlirlər siyasətinə vergiqoymanın təsiri;

- həyat səviyyəsi üzrə konsepsiya və göstəricilərlə tanışlıq, onların gəlirlər, tələbatın ödənilməsi və həyatın keyfiyyətilə əlaqəsinin öyrənilməsi;

- əhalinin sosial nüdəfiəsi sisteminin və onun təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi;

- tədqiq olunan sahədə xarici təcrübənin və onun milli iqtisadiyyatda istifadə imkanlarının öyrənilməsi;

-

- gəlirlərin artırılması sahəsində müxtəlif proqnoz variantların öyrənilməsi.

Mövzu 2. Gəlir və əməkhaqqı siyasəti və bölgü münasibətləri

1. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin əsas prinsipləri və həyata keçirilmə istiqamətləri

2. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin funksiyaları

3. İstehsal amilləri nəzəriyyəsi üzrə gəlirlərin növləri. Renta – təbii ehtiyatlar üzrə gəlir növü kimi

4. Kapitaldan əldə edilən gəlir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir. Gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü.

1. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin əsas prinsipləri, həyata keçirilmə istiqamətləri

Dövlətin sosial siyasətinin əsas hissəsi kimi gəlirlər və əmək haqqı siyasəti aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur:

- işçinin öz əmək qabiliyyətindən istifadə etməkdə, fəaliyyət növü və peşə seçimində sərbəst olması;

- fiziki şəxslərin qanuni əsaslarla əldə etdiyi gəlirlərə məhdudiyyətin qoyulmaması;

- əmək fəaliyyətindən və mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərə eyni qaydada hüquqi yanaşma;

- əhalinin əmək qabiliyyəti olmayan hissəsinə ünvanlı sosial yardımın tətbiq olunması;

- əmək haqqının bazar qanunları əsasında formalaşması;

- işləyən əhalinin dövlət tərəfindən sosial sığortalanması.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- minimum yaşayış büdcəsi, minimum ərzaq və istehlak səbətləri, minimum əmək haqqı, vahid tarif cədvəli kimi dövlət sosial standartlarının müəyyən olunması vasitəsilə əmək haqqının səviyyəsinə təsiri;

- sosial tərəfdaşlıq sistemində gəlirlər və əmək haqqının tənzimlənməsi;

- əldə olunan gəlirlərin səviyyəsinə vergiqoyma sisteminin təsiri;

- hüquqi əsaslar üzrə pensiya təminatının tənzimlənməsi;

- məşğulluq sahəsində əhaliyə, o cümlədən işsizlərə sosial zəmanətlərin tətbiq edilməsi;

- əməyin mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, yəni əlverişsiz əmək şəraitinə görə güzəştlərin və kompensasiyaların verilməsindən əmək şəraitinin sağlamlaşdırılması və təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edilməsi sisteminə mərhələlər üzrə keçid.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin sosial-iqtisadi əsasları bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratik cəmiyyətin yaradılması və sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Fəaliyyət göstərən gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin nəticələri haqqında makroiqtisadi göstəricilər - əhalinin rifah halı, həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, adambaşına düşən ÜDM-un həcmi, adambaşına düşən gəlirlərin səviyyəsi, onların arasında mövcud fərqlərin azaldılması, real əmək haqqının səviyyəsi, məşğulluq səviyyəsi və s. əsasında mühakimə yürütmək olar. Əlbəttə, bu göstəricilərə yalnız gəlirlər və əmək haqqı siyasəti deyil, eyni zamanda məşğulluq siyasəti, elmi-texniki siyasət və s. təsir edir.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm nəticə kimi yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayında baş verən dəyişiklikləri göstərmək olar. Əgər onların sayı artırsa, bu o deməkdir ki, dövlət bu sahədə qeyri-səmərəli siyasət aparır. Əksinə, yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayında azalma müşahidə olunursa, aparılan siyasəti səmərəli hesab etmək olar.

Həmçinin gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin digər nəticəsi haqqında orta sinfin xüsusi çəkisinə əsasən də fikir yürütmək olar. Əgər orta sinfin payı əhalinin yarısından çoxunu təşkil edirsə, demək cəmiyyətdə gəlirlər kifayət qədər bərabər bölünür və əhalinin rifah halının yüksəldilməsi üçün şərait yaranır. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta sinfin xüsusi çəkisi 70%-ə çatır.

2. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin funksiyaları

Eyni zamanda gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin nəticələri sosial gərginliyin (tətilərdə, etiraz aksiyalarında iştirak etmək) artıb-azalmasında öz əksini tapır. Ölkədə sosial gərginliyin azalması həyata keçirilən gəlirlər və əmək haqqı

siyasətinin səmərəliliyindən xəbər verir. Həmçinin, bu siyasətin qiymətləndirilməsi üçün qanuni və qeyri-qanuni gəlirlərin mütənasiblik göstəricisini, ÜDM-un həcmində kölgəli iqtisadiyyatın payını nəzərə almaq zəruridir.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin funksiyaları:

1) əhalinin mövcud həyat səviyyəsinin saxlanması (kompensasiya-təkrar istehsal funksiyası);

2) ictimai və şəxsi rıfaq halının yüksəldilməsi istiqamətində müəssisə və vətəndaşların fəaliyyətinin fəallaşdırılması (stimullaşdırıcı funksiyası);

3) müxtəlif səviyyəli büdcələrin vəsaitlərinin gəlirlər siyasətinin vasitəsilə yenidən bölgüsü (bölgü funksiyası).

3. İstehsal amilləri nəzəriyyəsi üzrə gəlirlərin növləri. Renta – təbii ehtiyatlar üzrə gəlir növü kimi.

Renta iqtisadi kateqoriya kimi təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlir hesab olunur. Onun, hətta uzunmüddətli dövr üçün təklifi məhdud xarakter daşıyır. Bu cür ehtiyatlar torpaq ehtiyatları sayılır ki, onların da ilk növbədə özünəməxsusluğu onun məhdudluqluğunda, keyfiyyət baxımından müxtəlifliliyində və təkrar istehsal olunmamasındadır.

Hər bir əmtənin dəyərində əsas tərkib hissə kimi təbii resursların o cümlədən ,torpağın dəyəri daxildir. İstehsalın bu amilinin əmələ gətirdiyi gəlir renta və yaxud iqtisadi renta adlanır. Daha geniş mənada iqtisadi renta kəmiyyəti ciddi məhdud olan təbii resurslardan istifadə olunmasına görə ödənilən qiymətdir. Başqa sözlə renta - miqdarı məhdud olan torpağın, digər təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənilən haqdır. Əksər hallarda renta icarə haqqı formasında çıxış edir. İstifadə olunan təbii resursların həcmi əhəmiyyətli miqyasda bir qayda olaraq dəyişmir. Bu resursların təklifinin fiksə (qeyd olunmuş) xarakteri onu göstərir ki, tələb rentanı müəyyənləşdirən yeganə amil kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, rentanın iki növü fərqləndirilir:

1) renta 1 - torpağın, mülkiyyətin, kapitalın istifadəsindən əldə olunan gəlirdir, hansı ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkarlardan xüsusi məsrəf və əlavə qüvvə tələb etmir;

2) renta 2 – sığortalanmış şəxsə sığorta cəmiyyəti tərəfindən sığorta sənədinə əsasən hər il ödənilən pul məbləğidir.

Bu ehtiyatların təklifinin məhdudlaşdırılmış xarakteri onu göstərir ki, tələb – rentanı formalaşdıran yeganə amildir. Eyni zamanda gəlirlilik baxımından təbii ehtiyatlardan müxtəlif dövrlərdə istifadəyə görə qiymətin formalaşması üsulu dövlətin gəlirlər siyasətinin üsürü hesab olunur.

4. Kapitaldan əldə edilən gəlir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir.

Gəlirlərin bölgüsündə və yenidən bölgüsündə

Kapital - iqtisad elminin ən mürəkkəb və mühüm kateqoriyalarından biri, bazar iqtisadiyyatının zəruri üsürüdür. Kapital istehsal vasitələrinin məcmusu kimi ya da gəlir əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətində sərf olunan pul vəsaiti kimi xarakterizə olunur. Kapitaldan əldə olunan gəlir kimi ssuda faizini göstərmək olar.

Kapitala görə gəliri iqtisadi nəzəriyyədə faiz adlandırırlar. Təcrübədə bu faiz bir neçə növdə çıxış edir. Əgər kapital pul formasındadırsa, onda pul kapitalını verənlər gəliri ssuda faizi şəklində alırlar. Əgər kapital əşya formasındadırsa, onda onun qeyri-korporativ sahibkarlıq sektorundan olan sahibi gəliri əmlaka olan gəlir növü kimi, korporasiya isə korporasiyanın mənfəəti növü kimi alır.

Faizin müəyyənləşdirərkən nominal stavka ilə real (inflyasiyadan təmizlənmiş) stavka arasında fərqi nəzərə almaq lazımdır.

Real stavka – inflyasiyanı nəzərə alan faiz stavkasıdır. O, normal stavkadan inflyasiya səviyyəsini çıxmaqla təyin edilir

Bununla yanaşı, kapitaldan əldə olunan gəlirə eyni zamanda əhalinin mülkiyyətdən əldə etdiyi gəlirlər də daxildir:

- aksiyalardan əldə edilən gəlir (faizlər, işçilərin müəssisənin mənfəətində iştirakına görə aldığı pay);
- əmanətdən gələn faiz (il ərzində ödənilən və ilin sonunda qalığa görə hesablanan məbləq);
- qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlir;
- əhalinin əmənlərinə görə kompensasiya məqsədli ödənişlər;
- əhalinin daşınmaz əmlakının satışından əldə etdiyi gəlir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal prosesinin təşkili üçün bütün istehsal amillərini birləşdirir. Sahibkar cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi və mənfəətin əldə olunması üçün bütün istehsal amillərini birləşdirir və əlaqələndirir. Sahibkarlıq fəaliyyəti həmişə müəyyən dərəcədə risklə bağlıdır, bu da sahibkarın əldə etdiyi gəlirə xas olan xüsusiyyətdir. Bu gəlir daima eyni səviyyədə olmur, onun həcmi müvəffəqiyyətli sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən edir.

Sahibkarlıq gəliri sahibkarlıq qabiliyyətinə aiddir.

Sahibkarlıq gəliri - sahibkar götürdüyü kreditin faizini ödədikdən sonra onun sərəncamında galan mənfəətin bir hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq gəliri iki hissəyə ayrılır: şərti-təminatlı gəlir və əlavə gəlir.

Şərti-təminatlı gəlir - sahibkarın məşğul olduğu fəaliyyət növünə cəlb olunması və onu davam etdirməsi üçün mükafatlandırılmasıdır və onu müəssisədaxili məsrəf kimi hesab etmək olar.

Əlavə gəlir - şərti-təminatlı gəlirdən əlavə əldə olunan gəlirdir. Məhz bu gəlir sahibkarlıq fəaliyyətində qeyri-müəyyənliyin və riskin haqqıdır.

- Sahibkarlıq gəlirinin ümumi həcmi əlavə gəlirin artıb-azalmasından asılıdır..

Sahibkarlıq gəliri həcminə görə, əldə olunma növlərinə görə, istifadə istiqamətlərinə görə müxtəlifdir. Əgər kapital mülkiyyətçisi eyni zamanda sahibkar rolunda çıxış edirsə, bu zaman sahibkarlıq gəliri ümumi mənfəətdən büdcəyə məcburi ödənişləri (ssuda faizini, vergiləri və s.) ödədikdən sonra onun yerdə qalan hissəsi hesab olunur. O halda ki, sahibkar və kapital mülkiyyətçisi müxtəlif şəxslərdir, onda aşağıdakı variantlar mümkündür:

1) sahibkar idarəetmə funksiyasını menecerə həvalə edir, o da həmin müəssisənin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyır. Bu zaman sahibkarlıq gəliri kapital mülkiyyətinin haqqı kimi çıxış edir;

2) kapital mülkiyyətçisi sahibkara şəxsi işini təşkil etmək üçün kapitalı müəyyən faiz ödəmək şərti ilə verir. Bu zaman sahibkarlıq gəliri istehsalın fəaliyyətində göstərdiyi təşəbbüsə, yeni texnologiyanın tətbiqinə, yeni məhsul istehsalına, müəssisənin idarədilməsi üzrə qərarların qəbuluna və risklə bağlı məsuliyyətə görə verilən haqq şəklində çıxış edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda əhalinin kommersiya fəaliyyətilə bağlı gəlirləri də daxildir. Bu gəlirlər fərdlərin hüquqi şəxs kimi qeydiyyatda düşmədən həyata keçirdiyi fəaliyyət nəticəsində yaranır (xüsusi, qeyri-mütəşəkkil ticarət, ev şəraitində və əldəqayıma istehsal, rəsmi qeydiyyatdan kənar xidmətlərin göstərilməsi).

Gəlirlərin bölgüsündə və yenidən bölgüsündə əsas rolu dövlət oynayır. Onun məqədi, fiskal siyasətin vasitəsilə dövlət büdcəsində pul vəsaitlərini cəmləşdirməkdən ibarətdir. Bu vəsaitləri dövlət büdcə sferasında çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsinə, sosial transfertlərin verilməsinə, əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsinə sərf edir.

İstehsal amillərindən gələn gəlirlər içərisində əmək haqqı xüsusi yer tutur. Bu baxımdan əmək gəlirinin əldə olunması əmək fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır.

Əmək haqqı dedikdə, gürülən işin müqabilində işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının təmin olunması məqsədilə verilən vəsait başa düşülür. Başqa sözlə, müxtəlif sahələrdə çalışan insanların öz işgüzar aktivliyini realizə edən zaman göstərdikləri əmək xidmətidir.

Mövzu 3 Gəlirlər və əməkhaqqının formalaşmasının iqtisadi mahiyyəti

Suallar:

- 1 Gəlirlərin mahiyyəti və məzmunu
2. Əmək haqqının sosial-iqtisadi mahiyyəti
- 3 Amillər nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin formalaşması
- 4 Gəlirlərinin differensialaşdırılması və onun göstəriciləri

1. Gəlirlərin mahiyyəti və məzmunu

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin həyata keçirilməsinin iqtisadi formaları kimi gəlirlərin təhlilinin zəruriliyi artır. Mülkiyyət münasibətləri hər bir iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin subyektlərinin bir birindən qeyri-asıllığı şəraitində mövcudluğu və nemətlərin onların ixtiyarında olması mübadilə üçün əsas verir. Mülkiyyətçi bazar münasibətlərinə daxil olaraq, iqtisadi nemətlərin digər şəxsə necə və hansı şərtlər əsasında ötürülməsini müəyyən edir. Aparıcı amil kimi hər hansı bir mülkiyyət növü gəlirlərin əldə olunması formalarını müəyyən edir. Mülkiyyət münasibətlərinin həyata keçirilməsinin iqtisadi forması kimi gəlirin təyin olunması onun keyfiyyət müəyyənliliyini açmağa imkan verir.

Gəlir – dedikdə, hər-hansı bir istehsal amilindən əldə olunan natural və pul daxilolmaları başa düşülür.

Mövcud elmi tədqiqatlarda gəlirlər problemi bir qayda olaraq əhalinin gəlirlərinin formalaşması baxımından öyrənilir. Bu məsələ bir çox halda yalnız yoxsulluq və əhəlinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar tədqiq olunur. Lakin gəlirlərin səviyyəsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin, bölgü prinsiplərinin yeniləşməsi bu sahədə mövcud nəzəri qaydalar ilə əlaqədar tədqiq olunmalıdır. Bu qaydalar ümumilikdə iqtisadiyyata və xüsusən gəlirlər nəzəriyyəsinə aiddir. Həmçinin

“gəlir” və “sərvət” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etmək vacibdir. Bizim zənnimizcə “sərvət” anlayışı daha geniş məzmun kəsb edir. Gəlirlər hal-hazırda cəmiyyətin üzvlərinin pul ehtiyatlarından, xidmət və nemətlərdən ibarətdir və həmişə onların istehlak üçün istifadəsilə əlaqədar deyil. Gəlir sərvətin formalaşmasının əsasını təşkil edir və müəyyən dövr ərzində (əsasən 1 il) müəyyən olunur. Gəlirlərin səviyyəsi və sərvətin həcmi həmişə eyni isiqamətdə dəyişilmir. Lakin ümumilikdə əhalinin gəlirləri və sərvəti insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinin əsasıdır və ictimai rifah halının inkişafının mühüm amili kimi çıxış edirlər.

Əhalinin gəlirləri, onların səviyyəsi, strukturu, əldə olunma mənbələri və differensasiya dərəcəsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının əsas göstəriciləri hesab olunur. Ona görə ki, gəlirlər insanların şəxsi tələbatlarının ödənməsinin əsas mənbəyidir. Məhz onlar daha geniş anlayış olan – əhalinin həyat səviyyəsinin mərkəzi həlqəsi hesab olunur.

Gəlirlər, onların formalaşması və istifadə edilməsi həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır. Ölkənin iqtisadi inkişafı yüksəldikcə, əhalinin həyat səviyyəsi də yaxşılaşır. Bu baxımdan əhalinin bütün növ gəlirləri nəzərdən keçirilməlidir. Əhalinin sosial müdafiəsi, həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsi və eyni zamanda ölkənin insan potensialının inkişafı məqsədilə gəlirlərin struktur və formalaşma problemini araşdıranda gəlirlərin bütün sosial-iqtisadi proseslərlə birbaşa və dolayı yolla bağlılığını müşahidə edirik.

2. Əmək haqqının sosial-iqtisadi mahiyyəti

Sosial-əmək münasibətləri sistemində əmək haqqı mühüm yer tutur. Əmək haqqı eyni zamanda ailə təsərrüfatlarında pul yığımı, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, onun ümumi daxili məhsul, milli gəlir, istehsal funksiyası, dövriyyədə olan pul kütləsinin həjmi, əhalinin investisiya imkanlılığı, əhali xərjlərinin strukturu, vergi ödəmə qabiliyyəti, potensialı ilə əlaqədardır.

Əmək haqqı yalnız ilk baxışda «əməyin qiyməti» və ya «dəyəri» kimi nəzərə çarpır, həqiqətdə isə iş qüvvəsi dəyərinin pərdələnmiş forması və iş qüvvəsinin qiymətidir.

İş qüvvəsinin əmtəə olmasının əsas müqəddim şərti onun istehlak dəyəri ilə əlaqədardır. əmək prosesi gedişində iş qüvvəsi öz dəyərindən çox dəyər yaradır. İş qüvvəsinin yaratdığı dəyərdən fərqli olaraq onun öz dəyəri əmək haqqında idarə olunan və onun ailəsinin yaşaması üçün lazım olan həyat vəsaitlərinin dəyəri ilə müəyyən edilir.

İş qüvvəsi dəyərinin aşağı həddi işçinin fiziki tələbatı ilə, yəni onun gündəlik əmək qabiliyyətini saxlamaq, bərpa etmək üçün son dərəcə zəruri olan yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur.

İş qüvvəsi dəyərinin yuxarı həddi işçi və onun ailəsinin minimum fizioloji tələbatından başqa, konkret ijtimai və tarixi şəraitdən irəli gələn tələbatla əlaqədar maddi və mənəvi vasitələrin dəyərini də öznə daxil edir.

Əmək haqqı jəmiyyət üçün gəlirdirsə, müəssisə üçün çəkilmiş xərijdir.

3. Amillər nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin formalaşması

Ayrı-ayrı iqtisadçılar gəlirlərin mənbələrini müxtəlif cür şərh edirlər. Eyni zamanda, ümumilikdə hər bir istehsal amilinin müəyyən şəxsi gəlir növü ilə bağlı olduğunu qeyd etmək olar.

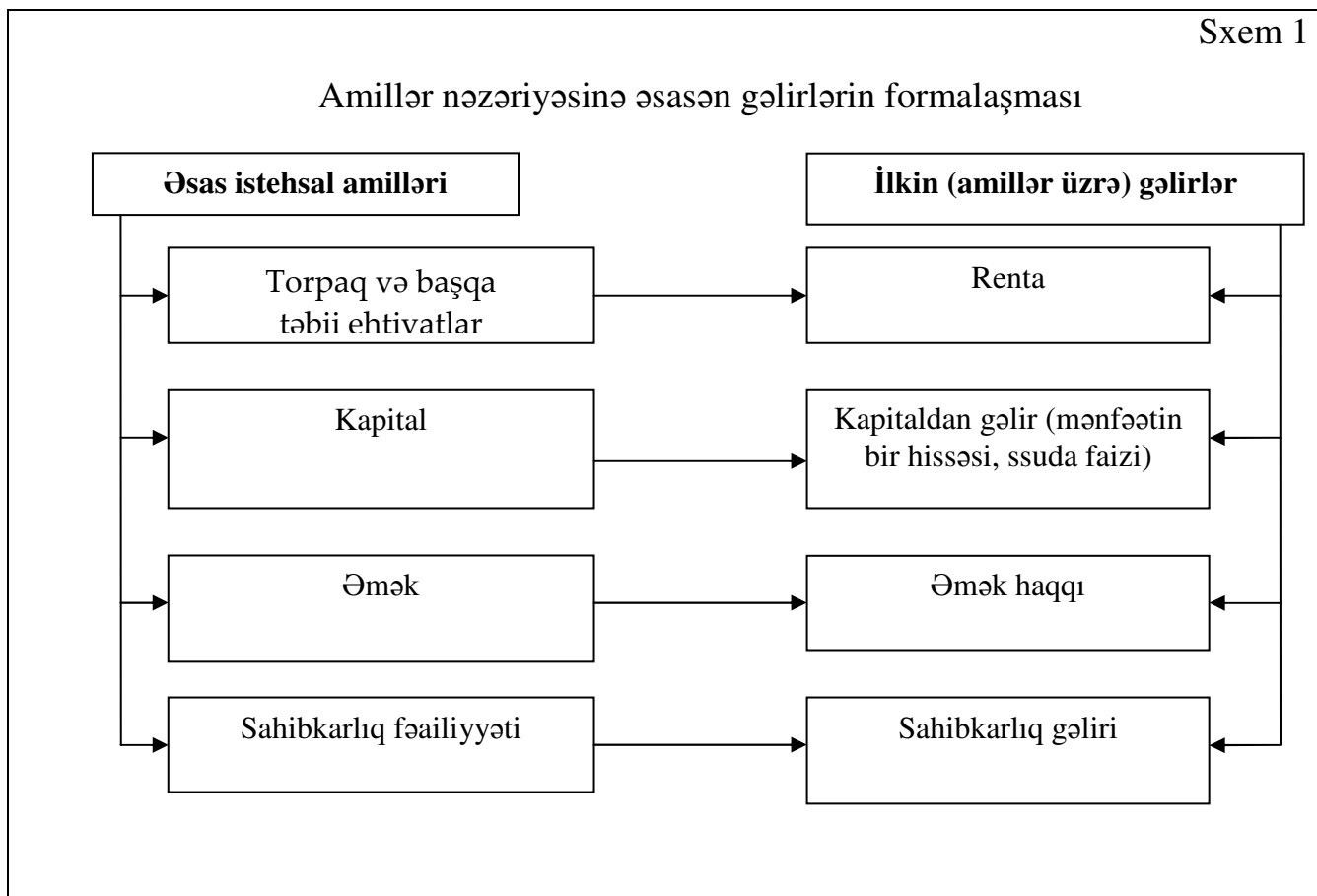
Amillər nəzəriyyəsində göstərildiyi kimi, əsas istehsal amilləri aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatlar (torpaq və başqa təbii ehtiyatlar);
- kapital, həmçinin investisiya ehtiyatları;
- əmək;
- sahibkarlıq fəaliyyəti.

Bu amillərə aid olan gəlir ilkin gəlir adlanır və müvafiq formalarda müəyyən olunur:

- renta,
- mənfəətin hissəsi, ssuda faizi,

- əmək haqqı,
- sahibkarlıq gəliri (sxem 1).

İstehsal amilləri arasında gəlirlərin bölgüsü funksional bölgü xarakteri daşıyır və bu zaman yaranan gəlirlər ilkin gəlirlər adlanır. İlkin bölgüdə formalaşan gəlirlər yaranma mənbələri baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Nəzəriyyəyə uyğun olaraq göstərilən amillərin hər birinə aid olan gəlir müəssisənin məhsulun satışından sonra əldə etdiyi gəlirdə həmin amilin iştirakı həddinə bərabərdir.

İstehsal amilləri nəzəriyyəsinə əsasən hər bir amil sahibi firmanın fəaliyyətinin son nəticəsində iştirak səviyyəsinə görə yeni dəyərin müəyyən hissəsinə yiyələnmə hüququ əldə edir. Yəni hər amilə aid olan gəlirin miqdarı müəssisənin mənfəətində bu amilin payına bərabərdir. Lakin reallıqda bu cür bölgü mövcud deyil. Aşağıdakı səbəblər buna mane olur:

1. Əmtəə bazarlarında təkmilləşməmiş rəqabətlə bağlı gəlirin miqdarı məhsulun istehsalında bu amilin payını əks etdirmir;

2. Cəmiyyətin üzvləri arasında ehtiyatların bölgüsü prosesində bərabərsizlik və ədalətsizlik həmişə mövcuddur;

3. İstənilən sivil cəmiyyətdə gəliri formalaşdıran istehsal amillərinin sahibləri cəmiyyətin üzvləri içərisində azlıq təşkil edir.

Ehtiyatların ilkin bölgüsündə bu cür bərabərsizlik cəmiyyətin qanunlarını və öncüllərini nəzərə alaraq gəlirlərin yenidən bölgüsünü tələb edir. Gəlirin yenidən bölgüsünü həm işçilərə, həm də əmlak ehtiyatlarının sahiblərinə münasibətdə ədalətli hesab etmək olar. Yenidən bölgü zamanı digər gəlirlər yaranır, yəni ikinci bölgüdə yaranan gəlirlər (sosial transfertlər).

Lakin həqiqətdə məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin bölgüsü qeyri-bərabərliyə, yəni ədalətsiz bölgüyə gətirib çıxarır və bu ilk növbədə istehsal resurslarının bölgüsündəki qeyri – bərabərliyə görə baş verir. Ona görə də müasir demokratik cəmiyyət yarandığı bir şəraitdə bu qeyri – bərabərliyin zəifləməsi üçün dövlətin gəlirlər siyasətinin aparılması zəruridir.

1. Bazarda qeyri-mükəmməl rəqabət şəraitində gəlirlərin həcmi heç də həmişə məhsul buraxılışında istehsal amillərinin təsirini tam əks etdirmir. Təcrübədə ancaq məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin bu cür bölgüsü mövcud ola bilməz.

2. Cəmiyyət üzvləri arasında ehtiyatların bölüşdürülməsində həmişə qeyri bərabərlik və ədalətsizlik hökm sürür. Bu da gəlirlərin bölüşdürülməsində kəskin fərqlərə gətirib çıxarır.

3. Hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə gəlir formalaşdıran istehsal amillərinin sahiblərinin sayı onun üzvlərinin sayından az olur.

Ehtiyatların ilkin bölgüsündə mövcud qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün cəmiyyət qanunlarına əsaslanaraq gəlirlərin yenidən bölgüsü mexanizminin fəaliyyət göstərməsi vacibdir.

3. Gəlirlərinin differensiasiyası və onun göstəriciləri

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması – istehsal, bölgü və istehlak sferalarında cəmiyyətin üzvlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin müxtəlifliyi ilə bağlı obyektiv haldır.

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinin səviyyəsindəki fərqləri xarakterizə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qruplararası, firmalararası, sahələr, rayonlar və regionlararası əhalinin gəlirlərinin differensiyallaşdırılması gücləndirilir. İşləyən vətəndaşların pul gəlirlərinin differensiyallaşdırılması əsasən iki amilin təsiri nəticəsində həyata keçirilir: əmək haqqının differensiyallaşdırılması və işçilərin ailə vəziyyətindəki mövcud fərqlərin differensiyallaşdırılması. Gəlirlərin differensiyallaşdırılması sosial dəyişiklikləri, sosial gərginliyin səviyyəsini qiymətləndirməyə və cəmiyyətdə həyata keçirilən gəlirlər siyasətinin xarakterini müəyyən etməyə imkan verir.

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması səviyyəsi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur: fond əmsalı, gəlirlərin konsentrasiya əmsalı (Cini əmsalı), qeyri-bərabərlik qrafiki (Lorens əyrisi), əhalinin stratifikasiya prosesinin yönəldilməsi əmsalı.

Fond əmsalı əhalinin 10% ən çox təmin olunmuş (yüksək gəlirli) və 10% ən az təmin olunmuş (aşağı gəlirli) qruplarının orta gəlirlərinin mütənasibliyi kimi müəyyən olunur.

Gəlirlərin konsentrasiya əmsalı (Cini əmsalı) gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin səviyyəsini, yəni əhalinin gəlirlərinin faktiki bölgüsünün onların bərabər bölgüsündən kənarlaşma dərəcəsini xarakterizə edir. Cini əmsalı 0-dan 1 arasında dəyişir. Bu zaman bu göstərici nə qədər yüksək olarsa, əhalinin gəlirləri də bir o qədər qeyri-bərabər bölüşdürülür. Qeyri-bərabərlik artdıqca, gəlirlərin səviyyəsində müxtəliflik də artır, o da öz növbəsində cəmiyyətdə təbəqələşməni gücləndirir.

4. Lorens əyrisi

Qeyri-bərabərlik qrafiki (Lorens əyrisi) gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərliyi göstərir, yəni cəmi gəlirlərin hansı hissəsini əhalinin 20, 40, 60, 80%-i əldə edir.

Differensiasiya göstəricilərinin hesablanması Lorens əyrisi əsasında həyata keçirilir. Bu hesablamalar nəticəsində əhalinin bütün gəlirlərinin və onları əldə edənlərin say baxımından faiz nisbəti müəyyən olunur. Əgər gəlirlər bərabər bölüşdürülsə, yəni 10% gəlir əldə edən gəlirlərin 1/10 hissəsinə, 50% - yarısına və s. malik olardısı, onda bu cür bölgü düz xətt üzrə həyata keçirilən bərabər bölgü anlamını verərdi. Qeyri-bərabər bölgü Lorens əyrisi vasitəsi ilə xarakterizə olunur, yəni differensiasiya nə qədər güclüdirsə, o qədər bu əyri qabarıq olar.

Əhalinin stratifikasiya (təbəqələşməsi) prosesinin yönəldilməsi əmsalı əhalinin min nəfər hesabı ilə yaşayış minimumundan aşağı gəlir əldə edən əhalinin sayının yüksək gəlirlərlə təmin olunmuş əhalinin sayına nisbətini xarakterizə edir.

Müasir dövrdə qeyri-bərabərlik dərəcəsi aşağıdakı kimi qəbul olunmuşdur:

- yüksək – 0,31-dən yuxarı;
- orta – 0,26-0,31 arasında;
- aşağı – 0,22-0,26 arasında;
- çox aşağı – 0,22-ə qədər.

Mövzu 4. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əməkhaqqı və həyat səviyyəsini müəyyən edən amillər

Suallar:

1. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi probleminin aktuallığı
2. Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya kimi.
3. Həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaşayış minimumunun nəzərə alınması
4. Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricilər sistemi. Həyat səviyyəsini müəyyən edən amillərin təsnifatlaşdırılması
5. İstehlak büdcəsi və istehlak sərbətinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında rolu
6. Həyatın keyfiyyəti sosial-iqtisadi kateqoriya kimi

7. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi

1. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi probleminin aktuallığı

Hazırda BMT-nin təklifi ilə həyat səviyyəsinin ölçülməsində «insanın inkişaf indeksi»ndən istifadə edilir. Bu indeksin qiyməti 0-la 1 arasındadır. İndeksin qiyməti 0,5-dən aşağı olduqda həyat səviyyəsi aşağı, qiymət 0,5-0,8 olduqda yüksək hesab edilir. Bu göstəriciyə əsasən, ən yüksək həyat səviyyəsi Kanadada, Yaponiyada, Fransada və ABŞ-dadır.

İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququ dünyanın əksər dövlətlərinin konstitusiyasında dövlətin insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək vəzifəsi formasında təsbit edilmişdir. Lakin hüquqi kateqoriya kimi insanın layiqli həyat səviyyəsi hüququ həm xarici ölkələrdə, həm də respublikamızda elmi və nəzəri cəhətdən kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. İnsanın layiqli həyatı vətəndaşın hüquqi statusunun məzmununda öz əksini tapan ən mühüm sosial kateqoriyadır və bu kateqoriya insanın mövcudluğu baxımından çox aktualdır. Müasir dövrdə qocalıq (müəyyən yaş həddinə çatma), əlillik, ailə başçısının itirilməsi, yoxsulluq, işsizlik, xəstəlik və digər hallar insanın sağlamlığı və onun maddi rifahı üçün əlverişsiz nəticələrin baş verməsinə səbəb olan sosial risklərə aid edilir. Beynəlxalq hüquqi aktlarda hər bir şəxsin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün, o cümlədən sosial risklərin baş verdiyi hallarda sosial təminatın müvafiq növünü almaq hüququnun təsbit olunması məhz bununla bağlıdır. Bütün ehtiyacı olan vətəndaşların dövlətdən maddi yardım almaq hüququ əsas insan hüquqlarından biri kimi BMT-nin 1948-ci il «Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»nin 25-ci maddəsində təsbit edilmişdir: hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla, layiqli həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir. Analıq və

uşaqlara qulluq cəmiyyət tərəfindən sosial himayə və yardım almaq hüququ verir . Beləliklə, özündən asılı olmayan səbəblərə görə yaşamaq üçün zəruri olan vəsitələrdən məhrum olmuş hər bir insana yardım göstərilməsi sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə ümumbəşəri dəyərlərdən biri hesab olunur. Layiqli həyat səviyyəsi məsələsi dövlətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, insanların fizioloji və sosial-mədəni ehtiyaclarına müvafiq surətdə onların ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini özündə əks etdirir. Respublikamızın iqtisadçı-alimləri isə göstərir ki, cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri insanların istehlak standartlarını təmin etmək üçün müəyyən edilmiş orta göstəricilərdən 10-20% yüksək olmalıdır. Hesab edirik ki, konstitusiyasında xalqın və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmağı öhdəsinə götürmüş hər bir dövlət öz iqtisadiyyatını və sosial siyasətini məhz bu istiqamətdə qurmalıdır. Lakin hesab edirik ki, insan ləyaqəti ilə insana layiq olan həyat səviyyəsi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz, çünki insan öz ləyaqətini dərk etsə də, ona uyğun olmayan sosial və iqtisadi səviyyədə yaşaya bilər və yaxud əksinə, yüksək və ya orta həyat səviyyəsi göstəriciləri ilə yaşayaraq, öz ləyaqətini dərk etməyə bilər və ya insan ləyaqətinə yaramayan həyat tərzini keçirə bilər. İnsan ləyaqəti hər bir şəxsə anadan olduğu vaxtdan məxsus olan şəxsi və ayrılmaz hüquq və azadlıqlarına aiddir. İnsana layiq olan həyat səviyyəsi isə hər bir halda, sosial kateqoriya kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətin milli qanunvericiliyi minimum yaşayış səviyyəsini, minimum əmək haqqını, sosial ödəmələrin (təqaüdlərin, müavinətlərin və s.) minimum həddini müəyyən etməklə, insanın həyat səviyyəsini tənzimləməyə çalışır. Biz isə hüquqi vəsitələrlə həyat səviyyəsinin layiqliliyi meyarını müəyyən etməyə çalışmalıyıq. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, layiqli həyat səviyyəsi anlayışını və onun məzmununu hər bir kəs öz bildiyi kimi başa düşür və izah edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin, iqtisadi azadlığın, habelə xüsusi mülkiyyətin inkişafı insanın layiqli həyat səviyyəsi haqqında baxışlarının fərdiləşməsinə imkan yaradır. Lakin sosial münasibətlərin universal tənzimləyicisi kimi çıxış edən hüquq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaratdığı

şəraitdən istifadə edə bilməyən və minimum standartlara uyğun səviyyədə özlərini təmin edə bilməyən cəmiyyət üzvlərinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, minimum istehlak büdcəsinin dəyəri minimum norma üzrə, ən pis halda, gündəlik 2600 kilokaloriyə bərabər olmalıdır. 1800 kilokalori qidalanma aclıq həddi sayılır. Əgər insan gün ərzində göstərilən normanın 20%-dən az enerji qəbul edərsə, ölüm həddi başlanır. Göstərmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti yoxsulluq probleminin həlli zərurəti ilə üzləşmişdir. Son hesablamalara görə, dünyada 852 milyon insan aclıqdan əziyyət çəkir. Bunun 815 milyonu inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Onların sayı son 10 ildə 18 milyon nəfər artıb. 1,2 milyard insan isə gündə cəmi 1 dollarla yaşayır. Dünyada 5 yaşlı uşaqların üçdə biri lazımınca qidalana bilmir, aclıqdan əziyyət çəkir. Dünya Bankının hazırladığı dünyanın inkişafı haqqında məruzəyə əsasən də XXI əsrin başlanğıcında dünya əhalisinin demək olar ki, yarısının (2,8 milyard nəfər) gündəlik gəliri 2 ABŞ dollarından, 1,2 milyard nəfərinin gündəlik gəliri isə 1 ABŞ dollarından aşağıdır. Göstərilən statistik məlumatlar yoxsulluq səviyyəsinin miqyası barədə real təsəvvürlər yaradır.

2. Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya kimi.

Həyat səviyyəsi cəmiyyət miqyasında əhalinin maddi, sosial və mədəni tələbatlarının ödənilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Həyat səviyyəsi əhalinin nemətlərə olan tələbatının dərəcəsindən, həmçinin əhaliyə təqdim olan nemətlər və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır.

Həyat səviyyəsi dedikdə, ölkə əhalisinin həyat şərtlərinin elə məcmusu nəzərdə tutulur ki, o dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlsin.

Sosial-iqtisadi kateqoriya olan «həyat səviyyəsi»nin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o, yalnız bütöv əhalinin deyil, həm də ayrı-ayrı qrupların tələbatlarının reallaşmasının xarakter və miqyasını ifadə edir.

Həyat səviyyəsi kateqoriyası başqa sosial-iqtisadi kateqoriyalardan fərqli olaraq, onların çoxunu keyfiyyət baxımından birləşdirir. Həyat səviyyəsinin komponentləri kimi keyfiyyət cəhətdən zənginləşdirilmiş həyat tərzi, həyat şəraiti

və ətraf mühit çıxış edir. Məsələn, həyatın keyfiyyəti anlayışını xarakterizə edərkən, onu yalnız qida keyfiyyəti (kaloriyi, zülalın miqdarı, yağlılığı) ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.

Həyat səviyyəsi işçinin, onun ailə üzvlərinin, bütövlükdə əhalinin təlabatının ödənilmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də əhalinin gəlir mənbələri, real və nominal əmək haqqı onların maddi təminatı, maddi rifahı üçün əsas şərtidir. Həyat səviyyəsi həyatı nemətlərin normativləri ilə müəyyən edilsə də, onun real təminatı bütövlükdə ölkənin iqtisadi potensialı, hər bir vətəndaşın, əhali qruplarının faktiki imkanları, gəlirləri və əmək haqqı ilə məhdudlaşır və yaxud genişlənir. Ona görə də həyatın dəyəri pul formasında ifadə olunan maddi nemətlər və xidmətlərin həm norma (normativ) və həm də faktiki istehlakının kəmiyyəti, miqdarı ilə müəyyən olunur.

Həyat səviyyəsində maddi təminatın rolunu müxtəlif variantlı göstəricilərlə ifadə etmək olar. Məsələn, ÜDM-un, milli gəlirin həcmi, əhalinin nominal gəlirləri, sahibkarlıq gəlirləri, əmək haqqı fondu, əmtəə dövriyyəsinin həcmi, əhalinin əmanət banklarındakı əmanətlərin məbləği, pensiya fondunun ümumi həcmi, mənzil fondunun həcmi, yerinə yetirilmiş xidmətlərin həcmi. Əhalinin hər nəfərinə görə - hər adambaşına düşən: real gəlirlər, sahibkarlıq gəlirləri, xidmətlərin həcmi, hər əmanətin orta miqdarı, minimum və orta əmək haqqı, minimum və orta pensiya, əmtəə dövriyyəsi. Həmin göstəricilərdən, məsələn, qiymətdən istifadə edərək əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları üzrə minimum istehlak büdcəsini və onun strukturunu müəyyənləşdirmək olar. Burada minimum istehlak büdcəsi, yaşayış minimumu, minimum istehlak səbəti, minimum əmək haqqı, əmtəə, məhsul və xidmətlərin minimum normativləri, əmtəə və xidmətlərin qiymətləri əsas götürülür. Minimum istehlak büdcəsinin orta, yüksək, normal səviyyəli həyatın dəyəri göstəriciləri ilə müqayisə etmək, həmin səviyyələrdə onun xüsusi çəkisini hesablamaq mümkündür. Burada minimum istehlak büdcəsini necə deyirlər, rəşional istehlak büdcəsi ilə müqayisə etmək, regionlar üzrə isə istehlak “səbətinin” dəyərini bazis dövründəki həyatın dəyərinə bölməklə müəyyən etmək olar. Həyat səviyyəsi həyatı nemətlərin normativləri ilə

müəyyən edilsə də ,onun real təminatı bütövlükdə ölkənin iqtisadi potensialı, hər bir işçi və adamın, əhali qrupunun faktiki imkanları, gəlirləri və əmək haqqı ilə məhdudlaşır və yaxud genişlənir. Ona görə də həyatın dəyəri pul ifadəsində ifadə olunan maddi nemətlər və xidmətlərin həm norma (normativ) və həm də faktiki istehlakının kəmiyyəti, miqdarı ilə müəyyən olunur.

3. Həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaşayış minimumunun nəzərə alınması

Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaşayış minimumu göstəricisi mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə «Yaşayış minimumu haqqında Qanun» qəbul olunmuşdur.

Yaşayış minimumu iqtisadiyyatda indikator rolunu oynayır. Yaşayış minimumu insanların sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan və minimum istehlak səbətinə daxil edilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının orta bazar qiymətləri (ev təsərrüfatlarının müayinəsi) xidmət və icbari ödənişlərin normalaşdırılmış faktiki məsrəfləri əsasında, əhalinin sosial-demografik qrupları (ümumi əhali, işləyən əhali, uşaqlar və pensiyaçılar) üzrə hesablanır.

Yaşayış minimumu öz mahiyyətinə görə insanların fəal fiziki vəziyyətini, uşaq və yeniyetmələrin sosial və fiziki inkişafının mühafizəsini təmin edən maddi nemət və xidmətlər istehlakın, habelə vergilərə və digər vacib ödənişlərə sərf olunan xərclərin məcmusudur. Yaşayış minimumu əhalinin maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sosial proqramların işlənməsi, aztəminatlı ailələrin müəyyənləşdirilməsi və onlara ünvanlı sosial yardım göstərilməsi üçün də istifadə olunur. Yaşayış minimumunun artırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından bilavasitə asılıdır.

«Yaşayış minimumu haqqında» Qanunla yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial norma kimi müəyyən olunmuşdur. Minimum istehlak səbəti və yaşayış minimumunun həcmi

əhalinin əsas üç sosial-demoqrafik qrupunun - əmək qabiliyyətli şəxslərin, təqaüdüçülərin və uşaqların ehtiyaclarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında 2015-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, 2015-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 131 manat, əmək qabiliyyətli əhali üçün 140 manat, pensiyaçılar üçün 108 manat, uşaqlar üçün 108 manat məbləğində müəyyən edilsin. məbləğində müəyyən edilmişdir. Qanunvericiliyin sosial yardım almaq hüququnu müəyyənləşdirmək üçün yaşayış minimumundan deyil, ehtiyac meyarından istifadə etməsi respublikamızın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, hər bir halda sosial yardım almaq hüququnun əsası kimi ehtiyac meyarı əsasında müəyyən edilən aztəminatlı ailə deyil, yaşayış minimumuna malik olmayan yoxsul ailə çıxış etməlidir. Yəni yoxsulluq sosial risk hadisəsi kimi qanunvericiliyə daxil edilməli və bu, sosial yardım verilməsinin əsasını təşkil etməlidir. İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququnun təmin edilməsi həm də ölkənin ərazisində tətbiq edilən minimum əmək haqqı ilə bilavasitə bağlıdır.

Yaşayış minimumu (YM) vacib nemətlərin və xidmətlərin (qida məhsulları, qeyri-ərzaq məhsulları, sanitariya və gigiyena predmetləri, dərmanlar, mənzil-kommunal və digər xidmətlər) minimum həddə yol verilən sərhədlərini müəyyən edən istehlak büdcəsidir.

İstehlak səbətinin vacibliliyi ondan ibarətdir ki, onun əsasında mühüm sosial indikator kimi nəzərə alınan yaşayış minimumunun həcmi hesablanır, hansının ki, vasitəsilə aşağıdakılar müəyyən olunur:

- sosial siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi zamanı əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- minimum əmək haqqının səviyyəsini, təqaüdlərin və başqa sosial ödənişlərin məbləğininin əsaslandırılması və dövlət büdcəsinin formalaşması prosesində nəzərə alınması.

Ölkəmizdə istehlak səbətinin tərkibi təqribən 30 adda mal və xidmətlərdən ibarətdir. Bu da insanın minimum tələbatlarının tam ödənilməsinə imkan vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə yaşayış minimumu hesablanması üçün

ıstıfada olunan ıstehlak səbətınə daxil olan mal və xıdmətlərin müxtəlifliyi dəfələrlə çoxdur. Məsələn, ABŞ - da 300, İngiltərədə - 350, Almaniyada - 475.

İnkişaf etmiş ölkələrdə yaşayış minimumuna əsaslanaraq yoxsulluq səviyyəsi hesablanır. Deməli, yaşayış minimumundan az miqdarda adambaşına düşən gəlir hesabına dolanan əhali ölkədə yoxsulluq səviyyəsini təşkil edir. Yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olması öz növbəsində ölkədə əhalinin zəruri ıstehlak məhsulları və xıdmət növlərindən ıstıfada etməsini məhdudlaşdırır. Azərbaycanda dövlət tərəfindən aparılan sosial siyasətinin nəticəsində əhali arasında yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

4. Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricilər sistemi. Həyat səviyyəsini müəyyən edən amillərin təsnifatlaşdırılması

Həyat səviyyəsinin xarakterizə edən göstəricilərin başlıca olaraq məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsmi ilə müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, məhsuldar qüvvələrin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyi ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi də yüksək olur.

Həyat səviyyəsinin göstəriciləri çoxdur və onları adətən üç qrupda birləşdirirlər:

1) sintetik dəyər göstəricilər, çünki onlar həyat səviyyəsinin daha ümumi xarakteristikasını verir. Burada milli gəlirin həcmi, milli gəlirdə ıstehlak fondlarının kəmiyyəti, əhalinin real gəlirləri, işçilərin real əmək haqqı, sosial müdafiə fondların həcmi, pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi və s.

2) maddi sərvətlərin ısteklakı və xıdmətin səviyyəsini xarakterizə edən cinsi göstəricilər. Bu qrup göstəricilərə ərzaq məhsullarını və qeyri-ərzaq mallarının ıstehlakı, uzun müddət ıstıfada olunan əşyalarla əhalinin təmin olunması, mənzil sahəsi, uşaq tərbiyə müəssisələri, xəstəxana çarpayıları, məktəblər, kitabxanalar və s.

3) əhalinin sosial qrupları və ərazi üzrə təhlilində ıstıfada olunan nisbi göstəricilər.

Həyat səviyyəsi aşağıdakı göstəricilər vasitəsi ilə xarakterizə olunur:

- hər ay ərzində əhalinin adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirləri;
- iqtisadiyyata çalışanların orta aylıq əmək haqqı;
- təyin olunmuş pensiyaların orta səviyyəsi;
- əhalinin yaşayış minimumu;
- pul gəlirlərin yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayı;
- yaşayış minimumu ilə adambaşına düşən orta gəlirlərin, orta aylıq əmək haqqının və təyin olunmuş orta aylıq pensiyaların müqayisəsi.

Bu göstəricilər əhalinin hər bir nəfərinə düşən, yaxud hər min nəfərə düşən hesablamalarla müəyyən olunur.

2002-ci ilin sonunda MDB-nin Statistika komitəsi bu ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müvafiq indikatorlar sistemi işləmişdir. Bu sistemə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

1. Həyat səviyyəsinin inteqral göstəriciləri

1.1. Makroiqtisadi göstəricilər

1.2. Demografik göstəricilər

1.3. Əhalinin iqtisadi fəallıq göstəriciləri

1.4. Əhalinin pensiya təminatının göstəriciləri

2. Əhalinin maddi təminatının göstəriciləri

2.1. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri

2.2. Əhalinin ayrı-ayrı qruplar arasında gəlirlərin bölüşdürülməsində baş verən bərabərsizlik

2.3. Əhalinin yoxsulluq göstəriciləri

3. Şəxsi istehlak (tərkibi və dəyəri)

4. Əhalinin yaşayış səviyyəsi

5. Sosial gərginlik.

Cədvəl 1

Əhalinin həyat səviyyəsini əks etdirən göstəricilər	
Mütləq	Nisbi

Milli gəlirin həcmi	Milli gəlirin tərkibində istehlak xərclərin payı
Əhalinin nominal gəlirləri	Əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	Sahibkarlıq fəaliyyətindən adambaşına düşən orta gəlir
Mal dövriyyəsinin həcmi	Əhalinin adambaşına düşən mal dövriyyəsi
Göstərilmiş xidmətlərin həcmi	Əhalinin adambaşına düşən xidmətlərin miqdarı
Əhalinin banklara qoyduqları əmanətlərin məbləği	Banklara qoyulan əmanətlərin orta məbləği
Mənzil fondunun həcmi	Əhalinin adambaşına düşən yaşayış sahəsi
Əmək haqqı fondu	Orta əmək haqqının səviyyəsi
Pensiya fondlarının ümumi həcmi	Orta pensiya səviyyəsi

Əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillərin öyrənilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Həyat səviyyəsi mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya olmaqla bərabər insanların istehlakının həcmi müəyyən amillər aşağıdakı kimi fərqlənir:

- 1) bilavasitə həyat səviyyəsini formalaşdırən amillər;
- 2) həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər.

Birinciyə şəxsi istehlak prosesini müəyyənləşdirən maddi, mənəvi nemətlər və xidmət göstəriciləri aiddir. Bu əhalinin gəlirinin səviyyəsini, maddi rifahını, istehlakın həcmi və quruluşunu, əhalinin mənzillə təmin olunmanı, səhiyyənin, təhsilin və mədəni-maişət xidmətinin səviyyəsini, sığortanı, asudə vaxtın uzunluğu və ondan səmərəli istifadə olunma şərtlərini, işləyənlərin istirahət şəraitini əks etdirən göstəricilərin məcmusudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsini formalaşdırən amillər maddi-istehsal sferasından kənarında əhalinin yaşayış şəraitini səciyyələndirir.

İkincidə, yəni həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər sırasında əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu əsas yer tutur. Burada əmək şəraiti, iş vaxtının ümumi uzunluğu, əmək haqqı və müvafiq sosial müdafiə və sosial təminat ödəmələrin kəmiyyəti nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillərin sırasına əhalinin işlə təmin olunması, doğum və ölüm səviyyəsi, əhalinin uzun ömürlüüyü, təbii şərait, əhalinin gəlirlərin həcmi və digər bazar amilləri, o cümlədən inflyasiya, rəqabət, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və s. komponentlər daxildir.

Ümumiyyətlə, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillər sistemində ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi aparıcı rol oynayır.

5. İstehlak büdcəsi və istehlak səbətinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında rolu

MİB-in artımı təbii haldır. Xərclənmiş fiziki və əqli enerjinin yerinin doldurulmasını yox, həm də təkrar istehsalı, eləcə də şəxsin inkişafını təmin edən xərclərin ölçüsü və səviyyəsinin elmi əsaslandırılması sosial siyasət sahəsində lazimi tədbirlərin müəyyən edilməsi zamanı olduqca vacibdir. MİB probleminin elmi cəhətdən işlənib hazırlanması və hakimiyyətin bütün qollarının və sosial partnyorlarının praktiki fəaliyyətində alınmış nəticələrin istifadəsi təxirəsalınmaz məsələdir. Minimum istehlak büdcəsinin tərtibi və hesablanması normativ metodik bazasının işlənib hazırlanması və təsdiq olunması həddindən artıq aktualdır.

Hazırda minimum istehlak büdcəsinin tərtib olunması məsələsi daha çox statistik və normativ metodların tətbiqi nəticəsində həll olunur. İstehlak büdcəsinin tərtibinin normativ metodu qanunvericiliklə müəyyən olunub (xüsusən də YM-un müəyyən olunması üçün). O, istehlakın elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və normativlərinin (mütləq ölçülərdə) müəyyən edilməsi yolu ilə əhali qruplarına çatma müxtəlifliyinə görə, həyati cəhətdən əsas tələbatı təmin edən qida məhsullarının, qeyri-ərzaq məmulatlarının və xidmətlərin təbii yığımının formalaşmasını, istehlak səbətlərinin «doldurulmasını» nəzərdə tutur.

Müxtəlif istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin dəyişməsi dinamikasından asılı olaraq, fizioloji yaşayış minimumunun dəyərlə ifadəsi sosial yaşayış minimumunun 50-55%-ni təşkil edir. İnflyasiyanın yüksək səviyyəsi ilə

səciyyələnən keçid dövründə minimum əmək haqqı, təqaüd və sosial müavinətlərin məbləği yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı ola bilməz. Bir sıra mütəxəssislər haqlı olaraq, belə hesab edirlər ki, əgər dövlət maliyyə çatışmazlığı üzündən əhalinin gəlirlərini sosial yaşayış minimumu səviyyəsində təmin edə bilmirsə, onda əhalinin minimal gəlirlərini fizioloji yaşayış minimumu səviyyəsində təmin etməlidir .

İstehlak büdcələri hesablanarkən, fərdin ehtiyacları mütləq nəzərə alınmalıdır. Ehtiyacların strukturu və səviyyəsi, habelə onların ödənilməsi üsulları tədqiq olunmalıdır, onları vahid göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirmək düzgün deyil. Lakin hər bir ölkədə onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, mədəniyyətindən və ənənələrindən asılı olaraq, normal həyat səviyyəsi haqqında müəyyən təsəvvürlər mövcuddur. Məsələn, ingilislərin istehlak «zənbilində» heyvanlar üçün qida da nəzərə alınır. Sosial ehtiyaclara gəldikdə isə onlar haqqında da həyat səviyyəsinə uyğun olaraq mühakimə yürütmək olar: «Yoxsulluq nəticəsində ailələr onları cəmiyyətin qalan hissəsindən təcrid edən həyat tərzini keçirməyə məcbur olmamalıdır». BƏT-in mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, ancaq bir neçə inkişaf etmiş ölkədə (ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya) yoxsulluğun ölçülməsi üçün ciddi cəhdlər edilmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada istehsalın genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi və ümumi rifahın artması fonunda yoxsulluğa olan baxışlar dəyişmişdir. Əgər vətəndaşın gəliri orta əmək haqqının 40%-ni təşkil edirsə və o, ölkə əhalisinin əksəriyyəti üçün adi məişət əşyaları olan məişət texnikası, televizor, soyuducu və s. əldə edə bilmirsə, onun yemək və mənzil haqqının ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitinin olmasına baxmayaraq, o, yoxsul hesab edilir. Beynəlxalq ekspertlər «minimum həyat səviyyəsi» terminini «yoxsulluq» termininin antonimi kimi işlədirlər. Bu isə o deməkdir ki, əgər ailə yoxsulluq içində yaşayırsa, deməli, minimum həyat səviyyəsinə malikdir.

Yoxsullarla yanaşı, əhalinin gəlirləri YM-dan yüksək olan, lakin o qədər varlı olmayan böyük bir hissəsinin olmasını da nəzərə almaq lazımdır. Bu qrup gəlirlər səviyyəsinə görə, olduqca müxtəlifdir. Sosial siyasətin aparılması üçün adambaşına

düşən gəlirin səviyyəsindən asılı olaraq, onun kateqoriyalarını təşkil edən əhalinin araşdırılması və eyniləşdirilməsi tələb olunur. Ümumiyyətlə, məhz bu mahiyyətinə görə, əhalinin daha çox hissəsinə aiddir və ona daha çox diqqət ayırmaq lazımdır.

Sosial normativ kimi yaşayış minimumunun hesablanması müxtəlif metodları fərqləndirilir. Məsələn, insanın enerji sərfinin hesablanması, ailə büdcələrinin tədqiqi, qiymətlərin səviyyəsini əmək haqqı ilə müqayisə edilməsi və s. Bir qayda olaraq, yaşayış minimumu pul formasında müəyyən edilir. Hesab edirik ki, yaşayış minimumunun qanunvericilik qaydasında pul formasında müəyyən edilməsi əhalinin sosial müdafiəsi üçün etibarlı vasitə deyildir. Yaşayış minimumu həm pul formasında, həm də istehlak səbəti şəklində müəyyən edilməlidir. Müasir dövrdə əmək bazarının inkişafı şəraitində yaşayış minimumu həm də əməyin ödənilməsinin əsaslarını formalaşdıran mühüm amil kimi çıxış edir.

6. Həyatın keyfiyyəti sosial-iqtisadi kateqoriya kimi

Həyatın keyfiyyəti – insanların maraq və tələbatları kompleksinin tam təmin olunması və inkişafın səviyyəsidir ki, bu da iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində və insanların həyat davranışında özünü göstərir. Həyatın keyfiyyəti problemi özündə əmək şəraitini, əmək nəticələrini, əməyin məzmununu və xarakterini, demoqrafik, etnoqrafik və ekoloji aspektlərini birləşdirir. Bu problem insanların azadlığı və hüquqları ilə bağlı məsələləri, onların davranış və psixoloji cəhətlərini, onların ideologiyasını və mədəni səviyyəsini özündə əks etdirir.

Həyatın keyfiyyəti mürəkkəb kateqoriya kimi əmək həyatının keyfiyyəti anlayışı özündə birləşdirir.

Əmək həyatının keyfiyyəti anlayışı məşğulluq, işsizlik, iş gününün uzunluğu, iş ayının, ilinin müddəti, istehsalatdakı zədələnmələrin səviyyəsi və s. kimi amillərlə məhdudlaşmır. Burada həmçinin, işçilərin əməyinin məzmununun və xarakterinin onların maraqlarına uyğun gəlməsinin dəyərləndirilməsi, işin

intensivliyi, əmək kollektivinin daxilindəki qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi və bir çox başqa cəhətlər də nəzərə alınmalıdır.

Həyat şəraiti dedikdə, əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə, obyektiv cəhətləri (məşğulluq, əməyin ödənişi və gəlirlər, əhalinin məskunlaşdığı yerin xarakteri və ailənin əmlak təminatı, sosial təminatın inkişafı və sosial infrastruktur) başa düşülür.

Həyat tərzini dedikdə, cəmiyyətdə ayrı-ayrı şəxslərin, sosial qrupların, millət, xalq və sosial təbəqələrin mövcud həyat şəraiti başa düşülür. Deməli, cəmiyyətin normal istehlakın kəmiyyət göstəricisi kimi həyat tərzini çıxış edir. Həyat tərzini gəlirlərin həcmindən, ya da öz növbəsində qiymətlərin səviyyəsindən, bazarın əmtəələrlə nə dərəcədə təmin olunmasından, həmçinin, vergilərin və ödəmələrin həcmindən asılıdır. Fəaliyyət növü kimi həyat tərzini anlayışın təyin olunması əsasında insanın müəyyən olunmuş məqsədlərə istiqamətləndirilməsi durur (passiv həyat tərzinin əksinə aktiv həyat tərzini).

7. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi

Həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin inkişafının əsas məqsədi, dövlətin apardığı sosial siyasətinin mühüm istiqamətləridir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ümumi daxili məhsulun artımı, makro və mikro səviyyələrdə onun bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- insanların maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması;

- əhalinin səmərəli məşğulluğunun, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin, sağlamlığın mühafizəsi, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, mənzillə təminat sahəsində vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının təmin edilməsi;

- ailənin, qadınların, uşaqların və gənclərin sosial təminatın və hüquqların genişləndirilməsi;

- demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhalinin, xüsusilə uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşlar arasında ölümün azalması;

- sosial infrastrukturun kökündən təkmilləşdirilməsi.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən biri əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi, aztəminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrin, əlillərin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişiklərinin həyata keçirilməsidir.

2000-2008-cı illərdə bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində aparılan sosial-iqtisadi islahatlar əsasında dövlət məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qrupları üçün iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş investisiya, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətlərin təkmilləşdirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran mühitin formalaşmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq əhalinin həyat səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş deyildir. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;

- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;

- yüksək məhsuldarlı əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;

- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması.

Ümumiyyətlə, ölkədə sosialyönlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə daha təkmil sosial sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1) həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;

2) əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;

3) sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;

4) vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;

5) sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;

əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tətbiq edilməsi.

Mövzu 5. Gəlirlər və əməkhaqqının tənzimlənməsində dövlətin rolu

Suallar:

1. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin məqsədi və vəzifələri
2. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi
3. Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları
4. Gəlirlər və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan birbaşa və dolayı təsir tədbirləri
5. Əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas metodları və meyarları
6. Əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi. İndeksləşmənin məqsədi və növləri.

1. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin məqsədi və vəzifələri

Bazar münasibətləri sistemi əmək, gəlir, təhsil və əhalinin bu kimi digər hüquqlarını təmin etmədiyinə görə gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət dar çərçivədə olsa belə, öz tənzimləmə funksiyasını saxlayır. Bu funksiya gəlirlər və əmək haqqı sahəsinə aid edilir.

Makroiqtisadi səviyyədə gəlirlər və əmək haqqının tənzimlənməsinə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə xüsusi önəm verilir və o sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsi dedikdə, müxtəlif əhali qruplarının differensiyalaşdırılmış vergiqoymaya cəlb olunan gəlirlərinin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsü başa düşülür. Bu zaman milli gəlirin əhəmiyyətli hissəsi yüksək gəlirli əhali qruplarından nisbətən aztəminatlı qruplarına keçir. Bu da öz növbəsində istehlakçıların ümumi xərclərinin, yəni istehlak mal və xidmətlərin artırılmasına səbəb olur. Beləliklə, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində dövlətin əsas məqsədi yaşayış minimumunun əsasını təşkil edən mal və xidmətlərin minimum həcmindən aşağı olmamaq şərti ilə bir fərdin istehlak tələbatını təmin etməkdən ibarətdir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) gəlirlərin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsünün daha səmərəli yollarını müəyyən etmək;
- 2) gəlirlərinin bölgüsündə aztəminatlı əhali qruplarının mənafələrini müdafiə etmək;
- 3) əhalinin istehlakını ən azı yaşayış minimumu büdcəsi səviyyəsində təmin etmək;
- 4) mövcud sosial transfertlər sistemini təkmilləşdirmək;

5) minimum əmək haqqının səviyyəsini minimum istehlak mal və xidmətlərinin dəyərində uyğun olaraq müəyyən etmək və gələcəkdə himayəçilik yükünü nəzərə alaraq onu mərhələlər üzrə artırmaq;

6) gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsi məqsədilə onlara vergi qoymada şəffaflığı təmin etmək.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi həddi problemi gəlirlərin obyektiv kəmiyyət qiymətləndirilməsi nöqte-i-nəzərindən, eyni zamanda onun səmərəli ünsürlərinin müəyyən edilməsi baxımından ən qəliz məsələlərdən biridir. Dövlət tənzimlənməsinin miqyası dövlət büdcəsinin həcmi, həmçinin milli gəlirin və ümumi milli məhsulun tərkibində dövlət gəlirlərin və xərclərin xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunur. Hal-hazırda gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin əsasını və onların real həddini dövlət büdcəsi təşkil edir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi siyasəti maliyyə sabitləşməsinə ziddir, çünki o, dövlət büdcəsinin sosial xərclərin bütün maddələri üzrə dövlət ödənişlərinin ixtisar olunması hesabına həyata keçirilir.

Dövlətin əhalinin gəlirlərinə təsiri ilə bağlı əsas funksiyalarında dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Bu dəyişikliklər ilk növbədə inzibati-amirlik funksiyalarının sosial-müdafiə funksiyalarına çevrilməsində özünü göstərir. Bu funksiyalar keçid iqtisadiyyatının neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilir. Aparıcı istiqamətlərin sırasında funksional xarakterli belə dəyişiklikləri göstərmək olar:

- gəlirlərin ədalətli bölgüsü yolu ilə ictimai məhsuldan pay almaq hüquqlarının təmin olunması zamanı gəlirlərin əldə olunması üçün şəraitin və bərabər imkanların yaradılması;

- iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri ilə bağlı mənzill tikintisinə, təhsilə, səhiyyəyə, eyni zamanda cəmiyyətin sosial inkişafını təmin edən sahələrə dəstək olmağa yönəldilmiş sosial proqramların həyata keçirilməsi;

- gəlirlərin əldə olunmasında və bölgüsündə xoşagəlməz fərqlərin azaldılması;

- vergiqoymanın sosial dəstəklə əlaqələndirilməsi üzrə səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi (həyatı vasitələrinin istehsalçılara və kiçik biznes sahiblərinə edilən güzəştlər, subsidiyalar, xeyriyyəçiliyə geniş yer verilməsi və s.).

2. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi

Bütün təsərrüfat mexanizminin mühüm həlqələrindən biri gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsidir. Bu sahədə dərin dəyişikliklər aparmadan istehsalın inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq, məhsulun həcmi və keyfiyyətini artırmaq mümkün deyil.

Bunun əsas obyektiv səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- bazar mexanizminin iqtisadiyyatın ictimai optimum halına gətirilməsinin öhdəsindən gəlməməsi;
- əhalinin böyük hissənin yoxsulluq həddində yaşaması;
- işsizlərin müəyyən dərəcədə çoxluq təşkil etməsi;
- kriminal iqtisadiyyatın hələ ki mövcudluğu;
- əhalinin gəlirlərinin kəskin differensiyalaşması və s.

Dövlət tənzimlənməsi mexanizmi kifayət qədər mürəkkəbdir və aşağıdakıları əhatə edir:

- ilkin bölgü (əməyin ödənilməsi, əhalinin və müəssisələrinin digər gəlirlərin əldə edilməsi);
- dövlət büdcəsi, vergiqoyma və transfert sistemləri vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölgüsü;
- əhaliyə xidmət göstərilməsi və müvafiq əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə son bölgü.

Gəlirlərin ilkin dövlət bölgüsü zamanı dövlət sektorunda əmək haqqının yuxarı həddi müəyyən olunur. Əmək haqqının tənzimlənməsinin iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun dəyişilməsi cəmi tələbə və istehsal məsrəflərinə təsir göstərir. Gəlirlərin ilkin tənzimlənməsini dövlət tərəfindən milli məhsulun rəqabətqabiliyyətini artırmaq və investisiyalara dəstək vermək, həm də

əmək haqqının kəskin artırılmasının və inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə isifadə edilir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsü dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilir və o gəlir əldə edən müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinə differensiallaşdırılmış vergiqoymadan ibarətdir. Dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsü prosesinə təsir dərəcəsini dünya təcrübəsindən görüldüyü kimi, büdcə hesabına çəkilən sosial xərclərin həcmi və dinamikası ilə ölçmək olar. Bu meyarları nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsündə rolu kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, ABŞ-da son illərdə sosial ödəmələrinin (müavinatlar, pensiyalar və s.) payına büdcə xərclərinin 60%-ən az olmayan hissəsi və ÜDM-un 15%-i düşür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da gəlirlərin yenidən bölgüsü xüsusi önəm kəsb etmir. Bəzi ölkələrdə, məsələn Qərbi Avropada (Avstriya, İspaniya, Skandinaviya ölkələri) isə bu göstəricilər daha yüksəkdir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsündə imkanlar bir çox halda büdcə daxilolmaları ilə məhdudlaşır. Sosial xərclərin vergi daxilolmalarını üstələməsi büdcə kəsinə və inflyasiyaya səbəb olur. Belə vəziyyət əsas islahatlar zamanı və keçid dövründə müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələr gəlirlərin və istehlakın tənzimlənməsi sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu təcrübənin sayəsində aztəminatlı əhali qruplarının sosial müdafiəsini, eyni zamanda cəmiyyətdə sosial gərginliyin azalmasını təmin etmək məqsədilə fəaliyyət göstərirlər.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin əsas forma və metodları gəlirlərə təsir prosesini həyata keçirirlər. Dövlət tənzimlənməsinin formaları maddi, institusional və konseptual tərkib hissələrindən ibarətdir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin maddi əsası milli istehsalın həcmindən və mərkəzləşmiş qaydada dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülən paydan asılıdır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin institusional əsası yenidən bölgü prosesinin və müvafiq müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlıdır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsası hökumətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində bu və ya digər nəzəriyyədən istifadə olunması ilə əlaqədardır.

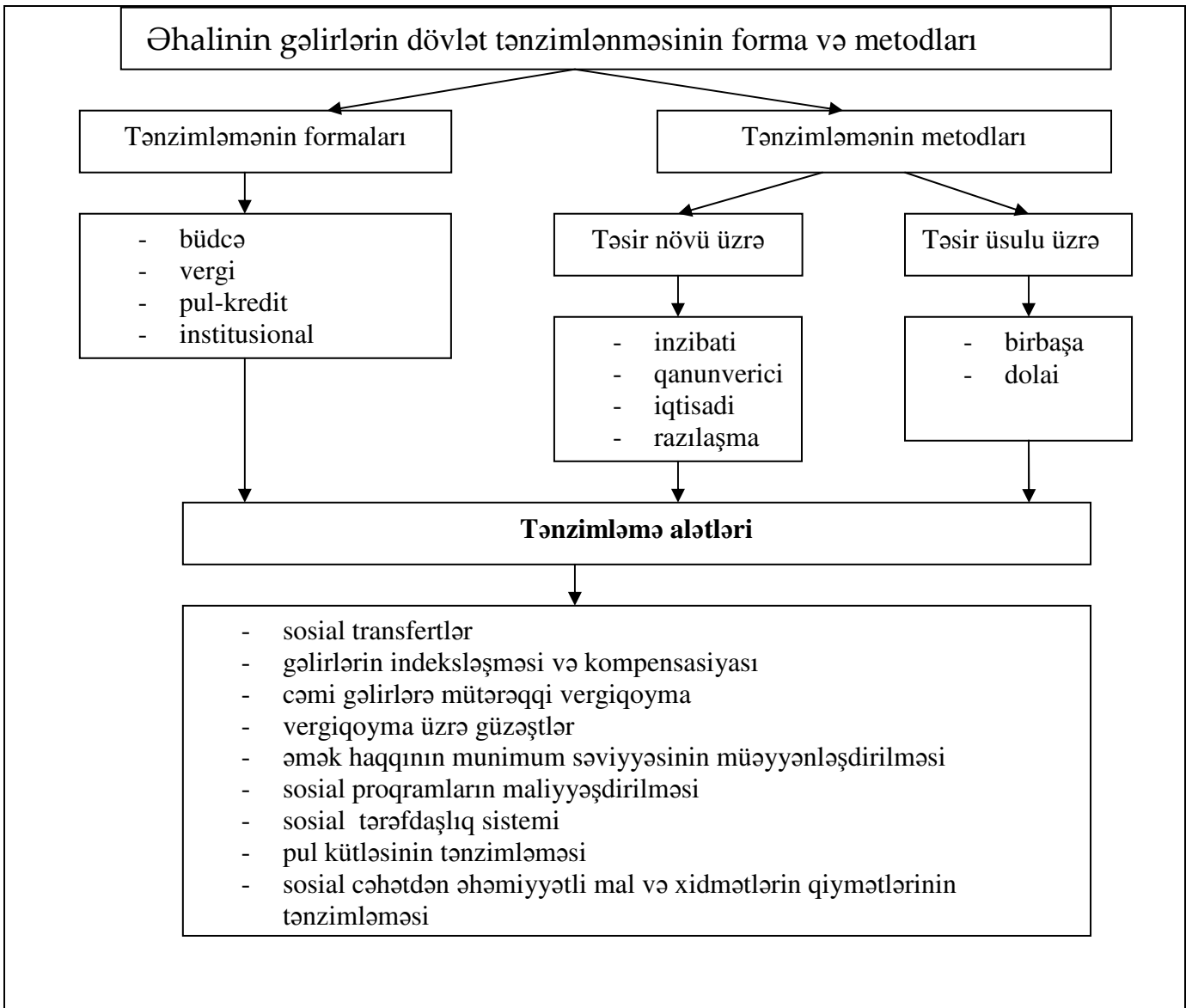
3. Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin formalarına aiddir: büdcə, vergi, pul-kredit və institusional tənzimləmə metodları.(sxem 1)

Büdcə tənzimlənməsi sosial infrastruktur sahələri üzrə (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) müxtəlif sosial inkişaf proqramlarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və sosial transfertlərin ödənilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Büdcə tənzimlənməsinin mühüm aləti qiymətlər üzrə güzəştlər, yəni xidmətlərin bəzi növlərinin pulsuz və yaxud aşağı qiymətlə göstərilməsi (pulsuz təhsil, səhiyyə xidmətləri, kommunal xərclərin qismən ödənilməsi və s.) hesab olunur.

Sxem 1

Dövlət büdcəsi vasitəsilə, həmçinin, cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinin normal həyat səviyyələrinin təmin olunması məqsədilə əhalinin gəlirlərinin yenidən bölgüsü həyata keçirilir.

Büdcə tənzimlənməsinə əməyin ödənilməsinin minimum səviyyəsinin, pensiya və müavinatların məbləğlərinin müəyyən olunması da daxildir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin institusional forması dedikdə, əhalinin gəlirlərinin normativ-hüquqi əsaslarını müəyyən edən və bu normaların təcrübədə tətbiqini həyata keçirən müvafiq qurumların və təşkilatlar sisteminin cəmi başa düşülür.

Sosial sahədə dövlətin məqsədlərinin həyata keçirilməsində tənzimləmə metodları əsas rol oynayır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin metodu dedikdə, əhalinin gəlirlərinə müəyyən təsir üsulları və yolları nəzərdə tutulur.

Dövlət öz tənzimləmə fəaliyyətində tənzimləmə metodlarının məcmusundan istifadə edir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı metodlarını göstərmək olar: iqtisadi, qanunverici, inzibati, razılaşdırma

İqtisadi metodlara aiddir: əmək haqqının minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, vergi siyasəti, büdcə sferasına aid olan müəssisələrin işçilərinin və dövlət qulluqçularının əmək haqqının tənzimlənməsi, cəmiyyətdə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi və s.

Minimum əmək haqqının artırılması müəyyən mərhələdə cəmiyyətin iqtisadi imkanlarından asılıdır. Bu amilin nəzərə alınmaması büdcə kəsirinə və əməyin ödənilməsində fasilələrə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda əmək haqqının minimum səviyyəsi işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalı üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin nəzərə almaq şərti ilə müəyyən olunmalıdır.

Dövlət öz iqtisadi imkanlarından istifadə edərək, büdcə sferasında çalışanların əmək haqqını tənzimləyir.

Qanunverici metod dedikdə, dövlətin qanunverici aktları və normativ sənədləri vasitəsilə tənzimləmə üsulu başa düşülür. Bu sənədlərə aiddir: Konstitusiyaya, Mülki Məcələ, Əmək Məcələsi, Vergi Məcələsi, Məşğulluq haqqında Qanun, Minimum əmək haqqı haqqında Qanun və s. Öz növbəsində normativlər minimum istehlak büdcələrinin, iş vaxtının, vergi dərəcələrinin və s. hesablanmasında istifadə olunur.

İnzibati metodlar müvafiq hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanır və özündə qadağa, icazə və məcburiyyət tədbirlərini əks etdirir. Bu metodlar əlavə maddi stimulun yaradılması və yaxud iqtisadiyyata (maliyyə) dəyən ziyanın törətdiyi risk ilə əlaqədar deyil.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud inzibati tədbirlərlə yanaşı, yeniləri də yaranmışdır: inhisar bazarları üzərində birbaşa dövlət nəzarəti, standartların işlənməsi və onlara riayət olunmasına nəzarət, əhalinin minimum həyat

meyarlarının yaradılması və qorunması, milli maraqların müdafiəsi (idxalın lisenziyalaşdırılması və ixrac üzərində dövlət nəzarəti).

Razılaşma metodları bir çox ölkələrdə geniş istifadə olunur və ən güzəştli hesab edilir. Bu metodlar sosial tərəfdaşlıq sistemində əsas yer tutur.

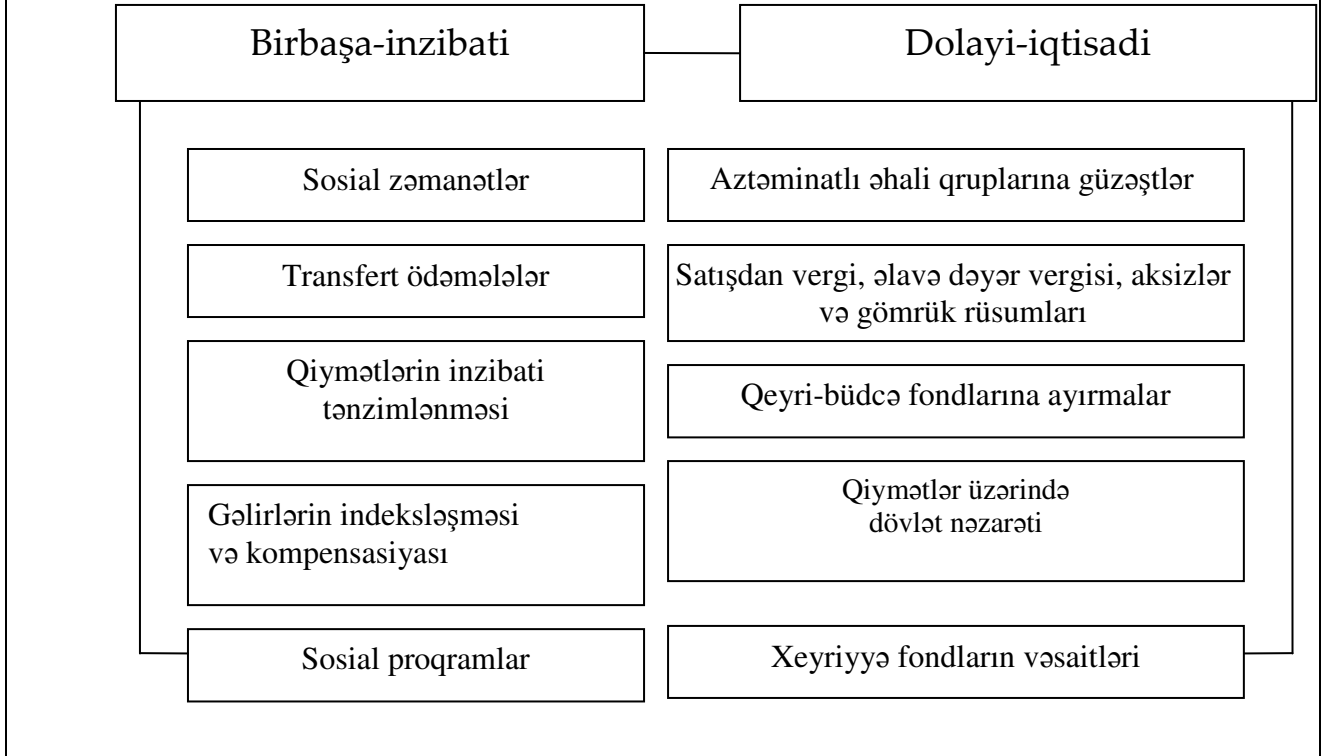
Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimləməsinin alətləri dedikdə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərin müvafiq bölgüsü və əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindəki əsassız defferensiyalaşdırmanın aradan qaldırılması məqsədilə dövlət tərəfindən istifadə olunan vəsaitlərin (sosial transfertlər, qiymətlər, tariflər, vergilər və s.) məcmusu başa düşülür.

4. Gəlirlər və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan birbaşa və dolaylı təsir tədbirləri

Dövlətin birbaşa-inzibati yolla müdaxilə tədbirlərinə aiddir: ölkə üzrə minimum əmək haqqının dövlət zamanəti, büdcə sferasında əmək haqqının tənzimlənməsi, rayon əmsallar sisteminin tətbiq olunması, dövlət tərəfindən sərmayə qoyuluşu, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üzrə proqramların subsidiyalaşdırılması, vergiqoymada güzəştlər, əhalinin bəzi qrupları üçün iş yerləri üzrə kvotaların verilməsi zəruriyyəti, işçilərin yenidən hazırlığı və.s. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət transfert ödəmələrdən, sosial zamanətlərdən (yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı, təhsil və səhiyyədə pulsuz xidmətlərin minimum həcmi), qiymətlərin inzibati tənzimlənməsindən, gəlirlərin indeksləşməsi və kompensasiyasından, sosial proqramlardan istifadə edir.

Dolaylı-iqtisadi təsir tədbirlərinə aiddir: əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin gəlirlərinə güzəştli vergiqoyma, pulsuz nemətlərin bölgüsündə seçim prinsipindən istifadə edilməsi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət satışdan vergidən, əlavə dəyər vergisindən, aksizlər və gömrük rüsumlarından, aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərinə vergiqoymada edilən güzəştlərdən, qeyri-büdcə fondlarına ayırmalardan, qiymətlərə dövlət nəzarətindən, xeyriyyə fondlarının vəsaitlərindən istifadə edir.(sxem 2)

**Gəlirlər və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin
birbaşa və dolayi yolları**

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa həyata keçirilməsində mühüm yer sosial transfertlərə ayrılır, hansılar ki, əhalinin aztəminatlı qruplarının həyat səviyyəsini nisbətən yaxşılaşdırmağa imkan yaradır. Müvafiq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, müəssisələrin və əhalinin gəlirlərinin vergilərə cəlb olunması vasitəsilə dövlət büdcə və qeyri-büdcə fondlarında pul vəsaitlərini cəmləşdirir. Bu vəsaitlərin hesabına dövlət əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə sosial transfertləri və digər sosial müavinətləri ödəyir. Bu yolla büdcə və qeyri-büdcə fondlarından (pensiya, məşğulluq, tibbi və sosial sığorta) istifadə edərək, sosial zəmanətlər və sosial müdafiə sistemində əsaslanaraq, dövlət gəlirlərin geniş miqyaslı yenidən bölgüsünü və tənzimlənməsini həyata keçirir.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin digər əhəmiyyətli ünsürü kimi tənzimləmə alətləri çıxış edir.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin alətləri dedikdə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərin müvafiq bölgüsü və əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindəki əsassız defferensiyalaşdırmanın aradan qaldırılması məqsədilə

dövlət tərəfindən istifadə olunan vəsaitlərin (sosial transfertlər, qiymətlər, tariflər, vergilər və s.) məcmusu başa düşülür.

Tənzimləmə alətləri əsas metodların içərisində xüsusi yer tutur və onun əsas tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Tənzimləmə alətlərindən dövlət tərəfindən sistemli şəkildə istifadə minimum əmək haqqının, mütərəqqi vergiqoymanın, gəlirlərin indeksləşməsi və transfert ödəmələrinin tənzimlənməsinə əsaslanaraq həyata keçirilir.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin vergi alətləri gəlirlərin yenidən bölgüsü prosesində əsas rol oynayır. Bu zaman sosial ədalət prinsipini həyata keçirtmək məqsədilə gəlirlər yüksək təminatlı əhali qruplarından aztəminatlı əhali qruplarına çatdırılır. Burada dövlətin yenidən bölgü funksiyası həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər vergi siyasətin vasitəsi ilə ədalətin təmin olunmasına və ümumiyyətlə cəmiyyətdə gəlirlərin artırılmasına şərait yaradır.

5. Əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas metodları və meyarları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının tənzimlənməsinə mövcud yanaşmalar dəyişilir. Ümumiləşdirici dövlət tənzimlənməsinin əvəzinə dolayı metodlardan istifadə edilir, yəni əmək haqqının minimum səviyyəsi və əməyin ödənilməsinin tarif dərəcələri müəyyən olunur.

Gəlirlərin aşağı həddi dövlət tərəfindən qanunverici qaydada təsdiq olunmuş əmək haqqının minimum səviyyəsi əsasında müəyyən edilir. Hər bir ölkədə əmək haqqının minimum səviyyəsi müxtəlifdir və işçinin yaşayış vasitələrin dəyərindən, dövlətin iqtisadi imkanlarından, milli xüsusiyyətlərdən, təbii şəraitdən asılıdır.

Minimum əmək haqqının müəyyən olunması məsələsi işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edə biləcək gəlirlərinin zəmanətinə əsaslanır ki, o, hal-hazırda yaşayış minimumu əsasında müəyyən olunur.

Yaşayış minimumu iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün şərait yaradan qida məhsullarının, qeyri-ərzaq məhsullarının və xidmətlərin dəyərinin pul ifadəsidir.

Lakin hələ ki, yaşayış minimumu fizioloji minimum səviyyəsindədir və işçinin yalnız fizioloji tələbatını ödəməyə yönəldilir, yəni yaşayış minimumu əsasında hesablanan minimum əmək haqqı işçi qüvvəsinin dəyərinin aşağı həddinə belə çatmır və onun normal təkrar istehsalını təmin etmək iqtidarında deyil.

Dövlət əmək haqqının və gəlirlərinin tənzimlənməsinin aləti kimi minimum əmək haqqının vasitəsilə əhalinin gəlirlərinin ən aşağı həddini müəyyən edir. Onun səviyyəsi ölkənin ÜDM-un həcmindən, yaşayış minimumuna daxil olan məhsul və xidmətlərin istehlak dəyərindən asılıdır.

İşçinin əmək haqqının qeyri-dövlət sektorunda tənzimlənməsi sosial tərəfdaşlıq çərçivəsində kollektiv-müqavilələr kimi tənzimləmə alətlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Əmək haqqının ödənilməsinin tənzimlənməsi prosesində sosial tərəfdaşlığın rolunun artırılması məqsədilə sahə və regional razılaşmalara müvafiq olaraq normalar və qaydalar sistemindən istifadə etmək zəruridir. Eyni zamanda bütün növ mülkiyyət formalarından olan müəssisələr tərəfindən bu normaların mütləq yerinə yetirilməsi təmin olunmalıdır.

Vergiqoyma əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin daha bir metodudur, hansından ki, dövlət tənzimləmə aləti kimi istifadə edir.

Eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi aləti kimi sosial transfertlərdən də istifadə olunur, hansının ki, vasitəsilə dövlət tənzimlənməsinin sosial funksiyası həyata keçirilir.

Dünya təcrübəsində mütəxəssislər tərəfindən sosial transfertlərin rolu müxtəlif cür qiymətləndirilir. Halbuki, onun tənzimləmə aləti kimi rolunun azalması tendensiyası müşahidə olunur. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin aləti kimi cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinə əlavə maliyyə imkanları yaradaraq, onların həyat səviyyəsinin yüksəltməyə imkan verən sosial transfertlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, əhalinin gəlirlərinin tərkibində sosial transfertlərin rolu zəif olaraq qalmaqdadır, bu da onun məbləğinin hələ ki, lazımı səviyyəyə çatdırılmaması ilə əlaqədardır.

6. Əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi. İndeksləşmənin məqsədi və növləri.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi məqsədilə istifadə olunan alətlər sistemində əsas rolu qiymətlərin artımı ilə sıx əlaqədar olan gəlirlərin indeksləşməsi oynayır.

Əhalinin pul gəlirlərinin inflyasiyadan qorunması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu məqsədlə gəlirlərin indeksləşdirilməsi həyata keçirilir, yəni qiymətlərin yüksəldilməsindən asılı olaraq nominal gəlirlər artırılır.

Əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi dedikdə, inflyasiya şəraitində əmək və digər gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi başa düşülür. İndeksləşmənin məqsədi gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi sahəsində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinin istehlak qiymətlərinin artım tempinə uyğunlaşdırılmasıdır. Başqa sözlə, bu inflyasiya ilə bağlı əhalinin gəlirlərində yaranan itkilərin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi dövlətin tənzimləmə aləti kimi öz müdafiə funksiyasını hələ ki, tam şəkildə icra edə bilmir, çünki burada aşağıdakı səbəblər mövcuddur:

- dövlətin indeksləşmə haqqında qanunu həyata keçirtmək üçün kifayət qədər vəsaiti yoxdur;
- qeyri-sabit şəraitdə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinin müəyyən olunması üzrə müvafiq proqnoz vermək mümkün olmamışdır.

İndeksləşmə sistemi 1960-70-ci illərdə Qərbi Avropanın əksər ölkələrində formalaşmışdır. İndeksləşmə əsasən ümumidövlət səviyyəsində olduğu kimi, eyni zamanda ayrı-ayrı müəssisələri səviyyəsində kollektiv müqavilə yolu ilə həyata keçirilir. Gəlirlərin indeksləşməsi zamanı onların həcmindən asılı olaraq differensiallaşdırma nəzərdə tutulur, yəni ən aşağı gəlirlərinin tam kompensasiyasından başlayaraq yüksək gəlirlərin qismən kompensasiyasına qədər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin indeksləşməsi yalnız sosial müdafiə və əhalinin itirilmiş gəlirlərin bərpası məqsədi daşımır. Bu həm də, onların ümumi

tədiyyə qabiliyyətinin artmasını da təmin etmək məqsədi güdür. Beləliklə, gəlirlərin indeksləşməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin saxlanılmasını təmin edir.

Gəlirlərin indeksləşməsi sosial cəhətdən zəif əhali qrupları üçün xüsusən vacibdir və əhali qruplar üzrə differensiallaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, bütün sosial inkişaf və sosial təminat proqramları da indeksləşməyə cəlb olunur, həmçinin, əmək haqqı, əmanətlər və əhalinin aldığı bütün növ müavinətlər (pensiya, müavinat, dotasiya və s.).

İndeksləşmə gözlənilən və retrospektiv ola bilər.

Retrospektiv indeksləşmə müəyyən qiymətlərin artımından sonrakı dövrdə bu artıma müvafiq şəkildə həyata keçirilir. Gözlənilən indeksləşmə qiymətlərin gözlənilən artımını əvvəlcədən nəzərə alır. Əhalinin sosial müdafiəsi baxımından istehlak qiymətlərinin artımı ilə bağlı onların real gəlirlərinin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında gözlənilən indeksləşmə daha optimaldır.

İndeksləşdirmənin aparılmasının vacib şərti inflyasiyanın həqiqi ölçüsünün, istehlak qiymətinin artımı, bütövlükdə xalq təsərrüfatı, sahə və ya müvafiq region üzrə orta əmək haqqının səviyyəsində dəyişikliklər barədə informasiyanın olmasıdır.

Əhalinin pul gəlirlərinin indeksləşməsi inflyasiya qarşı tədbirlər sırasına daxildir.

İnflyasiya dedikdə, qiymətlərin ümumi (orta) səviyyəsinin artırılmasına yönəldilən və özlüyündə pulun alıcılıq qabiliyyətinin uzunmüddətli aşağı düşməsinə əks etdirən davamlı prosesdir. İnflyasiya hər bir ölkənin iqtisadiyyatında ciddi problem kimi qarşıya çıxan mürəkkəb sosial-iqtisadi prosesdir. Bu prosesə yalnız qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi və ya tədavül dairəsinin çoxlu pulla dolması kimi yanaşmaq düzgün deyil. Eyni zamanda, inflyasiyanın əhalinin gəlirlərinin bölüşdürməsinə və həyat səviyyəsinə ciddi təsirini nəzərə almaq lazımdır. Bu təsir əhalinin əksər hissəsinin real gəlirlərinin azalmasında və nəticədə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsində özünü göstərir. Sabit nominal gəlirlər əldə edən insanların real gəlirləri, hətta nominal əmək haqqı və müavinat artırıldığı halda da azalır, çünki əksər hallarda bu gəlirlərin artım qiymətlərin

artımından az olur. Əmanətlər də qiymətdən düşür. Gəlirləri sabit olmayan, yəni mənfəətdən gəlir əldə edən şəxslərin real gəlirləri isə arta bilər. Məsələn, əgər nominal gəlirlərin artımı qiymətlərin artmasından yüksəkdirsə, bu halda sahibkarların və bəzi başqa şəxslərin real gəlirləri artır. Bu vəziyyət çox vaxt inhisarçı müəssisələr tərəfindən qiymətlərin süni şəkildə artırılması nəticəsində baş verir.

İnflyasiyanın iki növünü fərqləndirmək lazımdır:

1) açıq inflyasiya azad qiymətlər şəraitində əmələ gəlir və onun səviyyəsi cari ildə qiymətlərin orta səviyyəsindən əvvəlki ildə qiymətlərinin orta səviyyəsini çıxmaq və alınan nəticəni əvvəlki ildə qiymətlərinin orta səviyyəsinə bölməklə müəyyən olunur;

2) gizli inflyasiya malların yox olması şəraitində özünü göstərir, yəni əmtəə bazarında defisit yaranır. Belə inflyasiya növü bütün iqtisadi sistemlərdə müşahidə oluna bilər və onun səviyyəsini müəyyən etmək çox qəlizdir. Burada bir neçə göstəricilərdən istifadə olunur: iqtisadiyyatda kəsinin səviyyəsi, dövlət qiymətlərinin gizli bazar qiymətləri ilə mütənasibliyi, defisit malın axtarılmasına sərf olunan vaxt itkiləri və s.

İnflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə iqtisadi siyasətin iki tipindən istifadə olunur:

- büdcə kəsinin azalmasına, kreditlərin verilməsində məhdudiyyətlərə, pul emissiyasının saxlanılmasına yönəldilmiş siyasət;

- əmək haqqının, qiymətlərin artımını və gəlirlərin indeksləşməsinə əlaqələndirmək məqsədilə gəlirlərin və qiymətlərin tənzimlənməsi siyasəti.

Mövzu 6. Gəlir və əməkhaqqı siyasətinin istiqamətləri

Suallar:

1. Əhalinin gəlirlərinin əldə olunma mənbələri və onların əsas funksiyaları.
2. Əhalinin gəlirlərini formalaşdıran amillər və prinsiplər

3. Əhalinin gəlirlərinin strukturu və növləri.

4. Müxtəlif əlamətlər üzrə əhalinin gəlirlərinin təsnifatlaşdırılması

1. Əhalinin gəlirlərinin əldə olunma mənbələri və onların əsas funksiyaları

Əhalinin gəlirləri – müəyyən dövr ərzində müxtəlif mənbələrdən ayrı-ayrı fərdlərin və ya ailələrin əldə etdikləri pul və natural formada daxilolmaların və pulsuz xidmətlərin məcmusudur. Bu gəlirlər istehlaka, yığma, müxtəlif ödənişlərə və vergilərə sərf olunur.

Əldə olunma mənbələrinə görə gəlirləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

- müəssisənin istehlak fondundan əldə olunan (əmək haqqı, mükafatlar, sosial ödənişlər) gəlirlər;

- dövlət büdcə və qeyri-büdcə fondları (pensiylar, müavinatlar, təqaüdlər, güzəştlər) hesabına ödənilən gəlirlər;

- vətəndaşların mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər. Bu mənbədən əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda şərti adlanan gəlirlər də aid edilir (dividentlər, faizlər, icarə haqları və şəxsi həyatı təsərrüfatlardan).

Həmçinin, əldə olunma baxımından gəlirlərin əsas və əlavə mənbələrini qeyd etmək olar. Əlavə gəlir dedikdə, əsas mənbədən əldə olunan vəsaitlərdən başqa digər daxilolmalar da nəzərdə tutulur (əvəzolunma yolu ilə işdən, varislikdən, qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər və s.). Əlavə gəlirin əldə edilməsi əsas gəlirin kifayət qədər olmaması və yaxud gəlirlərin diversifikasiyası (əsas gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə azalması nəticəsində həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ehtimalı) ilə bağlıdır.

Gəlirlərin mahiyyəti onların funksiyalarında daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Əhalinin gəlirlərinin aşağıdakı funksiyalarını qeyd etmək olar:

- təkrar-istehsal funksiyası əhalinin təkrar istehsal prosesində gəlirlərin rolunu göstərir. Əmək haqqı ilə yanaşı insanların tələbatlarının ödənilməsi prosesində başqa gəlirlər də mühüm rol oynayır. Yəni, məhz bütün gəlir növləri əhalinin normal həyat səviyyəsinin təmin olunmasının əsas mənbəi kimi çıxış edir;

- mövqe funksiyası. Fərdin cəmiyyətdə yeri və onun əsas tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi onun gəliri ilə müəyyən olunur. Öz gəlirlərini cəmiyyətin digər üzvlərinin gəlirləri ilə müqaisə edərək, insan cəmiyyətin sosial strukturunda öz vəziyyətini müəyyən edir. Bu da digər fərdlərlə müqaisədə öz mövqeyini yaxşılaşdırılmaq üçün ona təkan verir;

- stimullaşdırıcı funksiya fəaliyyət prosesində insanların qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlər iqtisadi maraqların daşıyıcıları üçün maddi stimullar rolunda çıxış edirlər (işçilərin, mülkiyyətçilərin, sahibkarların). İnsanların biliklərin keyfiyyət baxımından zənginləşdirilməsi hər hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq insanların gəlirlərinin artırılmasına və bununla əlaqədar onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də gəlirlərin əldə olunması işin son nəticəsilə bağlı olmalıdır və öz gəlirlərinin artırılması istiqamətində insanların fəaliyyətini motivləşdirməlidir;

- ödəmə qabiliyyəti tələbatının formalaşması funksiyası əhalinin tələbatlarının təzahür forması olan ödəmə qabiliyyəti tələbatı ilə istehlak məhsullarının istehsalı arasında əlaqəni təmin edir.

Əhalinin gəlirlərinin dərindən tədqiqi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- onların məzmununu açıqlamaq, yəni yeni dəyərin müəyyən hissəsinin mənimsənilməsi, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı münasibətləri öyrənmək;

- tənzimləmə mexanizmini müəyyən etmək, yəni mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanaraq, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin dövlət, bazar və firmadaxili mexanizmlərindən istifadə etmək.

2. Əhalinin gəlirlərini formalaşdıran amillər və prinsiplər

Gəlirlərin formalaşmasını müəyyən edən amillər kimi işçilərin şəxsi keyfiyyətləri və əmək prosesində əldə etdikləri nailiyyətlər, çalışdığı müəssisələrin

fəaliyyətinin nəticələri və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi çıxış edir. Əhalinin gəlirləri həmçinin, onların formalaşması mənbəi kimi çıxış edən yeni yaradılmış dəyərin həcmindən, əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən, dövlətin vergi və sosial siyasətindən asılıdır. İnsanın həyat fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edən hər bir amilin rolu müxtəlifdir. Bu baxımdan bütövlükdə gəlirlərin formalaşmasında amillərin əhəmiyyətinin artırılması və yaxud azaldılması metodiki cəhətdən düzgün deyil.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına təsir edən amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) fərqləndirilməyən amillər:

- ailə qazancının cəmlənməsi,

- ailədə yaşayan pensiyaçıların pensiyaların və başqa ailə üzvlərinin aldığı müavinətlərin ailə büdcəsinə daxil olması,

2) differensiallaşdırıcı amillər:

- əməkqabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin mövcudluğu, onların sayı (özəlliklə əgər onlar ailə gəlirinin formalaşdırılmasında iştirak etməsə),

- işləyən və işləməyən ailə üzvlərinin nisbəti.

Ümumiyyətlə, ailənin gəlirlərini formalaşdırıcı amillər üç səviyyədə olur:

- birinci səviyyəyə insanın özündən, həyatda onun tutduğu mövqedən, onun insan kapitalından və əmək potensialından asılı olan amillər aiddir, yəni təhsil, ixtisas, təcrübə, məşğulluq növü, vəzifə statusu, əmək məsrəfləri və nəticələri, peşə və vəzifə artımı, kapitalın müxtəlif formaları (təhsil, peşə və maliyyə);

- ikinci səviyyəyə insanın fəaliyyət göstərdiyi iş yerilə bağlı amillər aiddir, yəni onun müəssisənin daxil olduğu sahə, mülkiyyət forması, müxtəlif bazarlarda müəssisənin vəziyyəti, texniki təchizatı, kollektivdə sosial-əmək münasibətlərinin inkişafı;

- üçüncü səviyyəyə bütövlüklə ölkənin iqtisadiyyatı və reonların iqtisadiyyatı ilə bağlı amillər aiddir, yəni iqtisadi potensial, ictimai istehsalın səmərəliliyi, ÜDM həcmi, qiymət siyasəti, vergi qoyma sistemi, sosial partnyorluq sisteminin inkişafı. Bu qrup amillər sosial transfertlər sistemini formalaşdırır.

Beləliklə, qeyd olunan amillər gəlirlərin işçinin əməyə münasibətindən, fərdi və kollektiv nəticələrindən, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın səmərəliliyindən asılılığını göstərir, həmçinin də əhalinin gəlirlərin səviyyəsi üzrə differensiasiyasını da əks etdirir.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşdırmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- əmək üzrə bölgü prinsipi,
- mülkiyyət üzrə bölgü prinsipi,
- sosial-zəmanət normalar üzrə bölgü prinsipi.

3. Əhalinin gəlirlərinin strukturu və növləri

Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, onların müxtəlif formaları (əmək haqqı, sosial transfertlər, mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər) arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Bu baxımdan əhalinin gəlirlərinin strukturunda müvafiq dəyişikliklər müşahidə edilir:

1) ənənəvi (əmək haqqı, pensiyalar, təqaüdlər) gəlir növləri ilə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətdən, daşınmaz əmlakdan, qiymətli kağızlardan, xarici valütadan əldə olunan gəlirlər meydana gəldi;

2) gəlirlərin tərkibi keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yeniləşdirildi. Bununla əlaqədar real, sərəmcamda olan, konsentrasiya və differensiasiya əmsalı, gəlirin defisiti, yaşayış minimumu, yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti və s. kimi göstəricilər meydana gəldi;

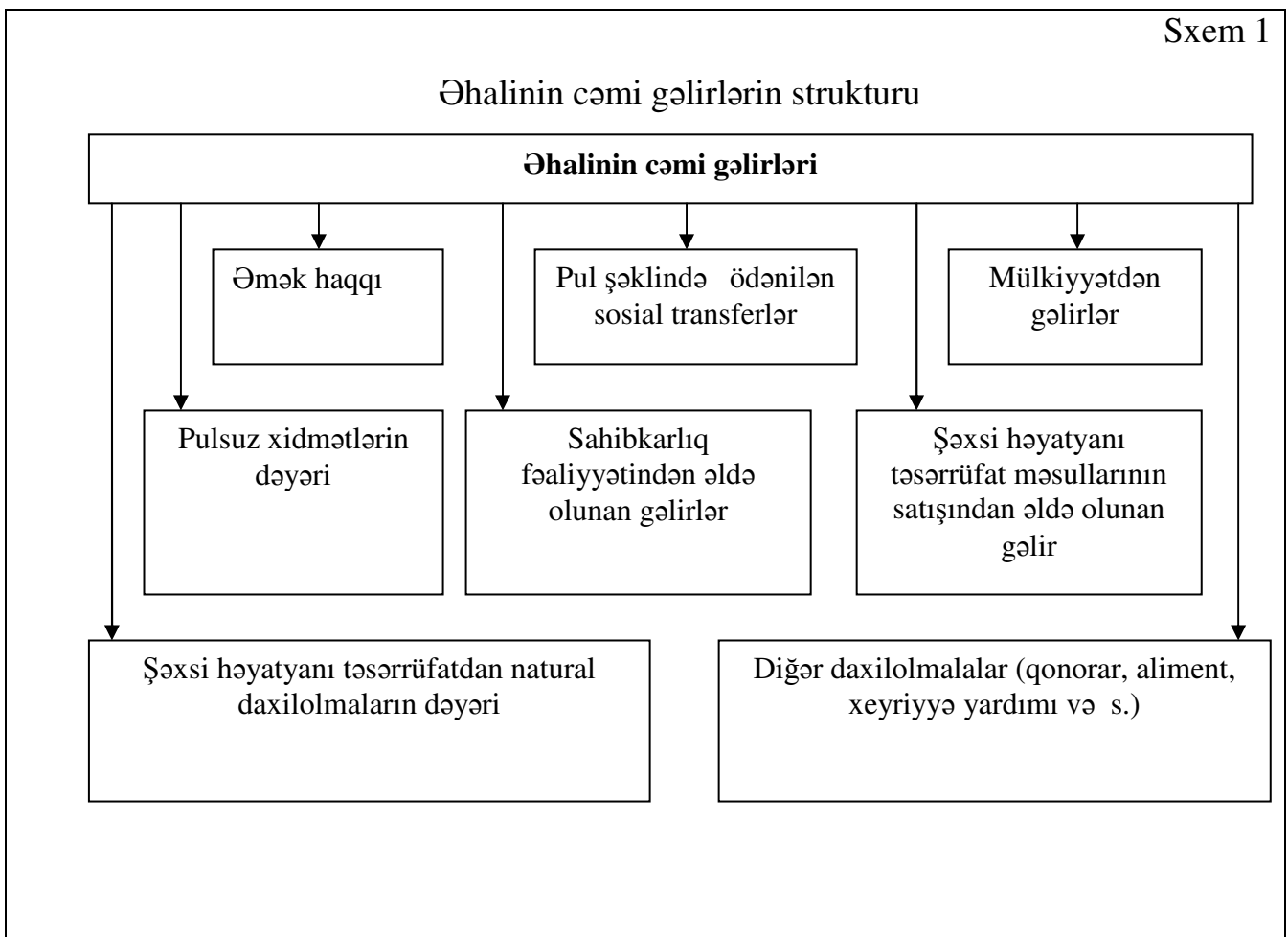
3) gəlirlərin istifadəsində yeni istiqamətlər müşahidə olunur: məcburi ödənişlər və rüsumlar, eyni zamanda xarici valyutanın, qiymətli kağızların, şəxsi daşınmaz əmlakın alınması, kommersiya banklarına vəsaitlərin qoyulması.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin strukturu hiss olunacaq dərəcədə dəyişilir. Bunun digər səbəbləri kimi, mülkiyyət münasibətlərində yeniləşməni, yeni növ təsərrüfat sahələrinin, əmək və kapital bazarlarının formalaşmasını qeyd etmək olar. Əhalinin gəlirlərinin strukturunda onun mövcud formaları ilə yanaşı yeni növlərini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn

dividentlərdən, qiymətli kağızlardan, aksiyalardan, kreditdən, ssudalardan, sığortadan, xarici valyutanın satışından əldə olunan gəlir.

Şəxsi gəlirləri təhlil edəndə “cəmi”, “sərəncamda olan”, “nominal” və “real” gəlirlər kimi anlayışlardan istifadə etmək lazımdır.

Cəmi gəlirlər – həyatıani təsərrüfatdan şəxsi istehlakı üçün əldə edilən natural daxilolmaların dəyərini və sosial fondların hesabına pulsuz və güzəştli xidmətlərin məbləğini nəzərə almaqla bütün mənbələrdən daxil olan pul vəsaitlərinin ümumi məbləğidir. Əhalinin cəmi pul gəlirləri ümumi və sərəncamda olan gəlirlərə ayrılması da vacib hesab olunur (sxem 1).

Ümumi gəlirlərə əhalinin vergilərin və rüsumların ödənilməsinə qədər əldə olunan gəlirləri aiddir (brutto-gəlirlər).

İqtisadi ədəbiyyatlarda nominal və sərəncamda olan real gəlirlər anlayışları fərqləndirilir.

Əhalinin real sərəncamda olan gəlirləri istehlak mallarının və pullu xidmətlərin miqdarı ilə xarakterizə olunur, hansıları ki, real sərəncamda olan pul gəlirlərilə əldə etmək olar.

Nominal gəlirlər – vergilər və rüsumlar ödənilmədən , əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişilməsindən asılı olmayaraq əldə olunan mövcud pul vəsaitləridir. Nominal gəlirlər vergiqoymadan və qiymətlərin dəyişməsindən asılı olmayaraq pul gəlirlərinin səviyyəsini xarakterizə edir. Vergilər və rüsumlar ödənildikdən sonra nominal gəlirlər sərəncamda olan gəlirlərə çevrilir.

Sərəncamda olan gəlirlərə isə vergilər və rüsumlar ödənildikdən sonra yerdə qalan hissə daxildir (netto-gəlirlər).

Sərəncamda olan real gəlirlərlər əhalinin sərəncamında olan pul gəlirlərinə ala biləcəkləri istehlak məhsulların və pullu xidmətlərin miqdarı ilə xarakterizə olunur. sərəncamda olan real gəlirlər istehlak məhsul və xidmətlərin qiymət dinamikasından asılıdır. Sərəncamda olan real gəlirlər sərəncamda olan gəlirlərin sabit qalması və qiymətlərin artması ilə əlaqədar aşağı düşür. Sərəncamda olan real gəlirlərin azalmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- birincisi, həyat səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayının artması;

- ikincisi, gəlir və qiymətlərin artımı arasında xoşagəlməz nisbətənin olması. Bu hal əsasən, qidalanma keyfiyyəti kimi göstəricilərin aşağı düşməsində özünü göstərir;

- üçüncüsü, xidmətlərə qoyulan tariflərin artımı istehlak mallarının qiymətlərinin artımını qabaqlayır.

Beləliklə, əhalinin cəmi gəlirləri ümumi (vergiqoymaya qədər) və sərəncamda olan gəlirlərə bölünür.

Nominal və sərəncamda olan real gəlirlərin arasındakı fərq inflyasiya, vergilər və rüsumlar hesabına yaranır. Bu gəlirlərin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$SRG = (NG - VÖ) / \dot{I}_{iq}$$

burada, SRG – sərəncamda olan real gəlirlər;

NG – nominal gəlirlər;

VÖ – vergi və rüsumlar;

I_{iq} – istehlak qiymətlərinin indeksi.

Real gəlirlər - əhalinin pul və natural gəlirlərinin hesabına realizə olunmuş rifahlarının miqdarıdır ki, həmin pul və natural şəkildə olan gəlirləri əmək haqqı, sosial fondların hesabına ödənilən vəsaitlər, şəxsi təsərrüfatlardan əldə edilən qazanc və s. təşkil edir.

Şəxsi gəlirlər – insanların əmək fəaliyyətində iştirakı və hər hansı istehsal, yaxud digər ehtiyatlarının müxtəlif növlərinə malik olması və istifadəsi ilə əlaqədar bütün pul və natural daxilolmaların cəmidir. Eyni zamanda şəxsi gəlirlərin sahibləri dövlətin qanunverici aktlarına əsasən sosial transfertlər ödənilən əhali qruplarına aiddir.

4. Müxtəlif əlamətlər üzrə əhalinin gəlirlərinin təsnifatlaşdırılması

Əhalinin gəlirlərinin daha dərinə təhlili üçün onların təsnifatlaşdırılmasını müəyyən əlamətlər üzrə aparmaq lazımdır (cədvəl 1). Bu cür təhlil gəlirlərin müxtəlifliyini aşkar etməyə imkan verir.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesi öz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hal-hazırda Azərbaycanda şəxsi gəlirlərin parametrləri əsaslı dəyişikliyə məruz qalmışdır:

- birincisi mənbələr dəyişilmişdir – ənənəvi mənbələrə yeniləri əlavə olunmuşdur. (Sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər);

- ikinci, gəlirlərin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsi yeniləşdirildi, yeni anlayışlar real sərəncamda olan gəlirlər, konsentrasiya və diferensasiya əmsalı, gəlir defisiti, yaşayış minimumu, yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti və s.;

- üçüncüsü, adambaşına pul gəlirlərinin tərkibində sosial transferlərin, əmək haqqının xüsusi çəkisi ilə bağlı əhalinin gəlirlərinin xüsusi qiymətləndirilməsini yeridilir;

- dördüncüsü, gəlirlərdən istifadənin yeni formaları əlavə olundu, məcburi ödəmələr və üzvlük haqları, qiymətli kağızların, xarici valyutanın, daşınmaz əmlakın alınması xərcləri və s.

Cədvəl 1

Əhalinin gəlirlərinin təsnifatlaşdırılması

Əlamətlər	Gəlirlərinin növləri
1. Təzahür etmə formasına görə	Pul və natural
2. Əldə olunma xüsusiyyətinə görə	Əmək və qeyri-əmək
3. Qanuna əsasən əldə olunma	Qanuni və qeyri-qanuni
4. Həyat səviyyəsi baxımından	Nominal və real
5. Əldə olunma ehtimalı	Müntəzəm və müvəqqəti
6. Mülkiyyət növləri üzrə	Əmək haqqı, rent, faiz, mənfəət
7. Daxil olmanın müntəzəmliyi	Sistematik və birdəfəlik
8. Mənimləmə subyektləri	Fiziki şəxslər və ev təsərrüfatları
9. Bölgü prinsipləri üzrə	Əməyə, sosial ədalət prinsipinə və şəxsi qabiliyyətinə görə
10. İstifadə istiqamətləri üzrə	İstehlaka və yığıma yönəldilən gəlir
11. Vergiqoymanın təsiri baxımından	Ümumi və sərəmcamda olan

Natural gəlirə əsasən ev təsərrüfatında yaranan (şəxsi həyatı təsərrüfatı, fermer təsərrüfatı) və insanın öz şəxsi istehlakı üçün nəzərdə tutulan məhsul aid edilir. Eyni zamanda natural gəlirlərə natural daxilolmalar və pulsuz xidmətlər aiddir, hansı ki, dövlət büdcəsinin, müəssisə fondları və müxtəlif xeyriyyə fondlarının köməyi hesabına əldə olunur.

Əhalinin gəlirləri əmək fəaliyyətindən asılı olaraq, iki əsas qrupa bölünür:

a) əmək gəlirləri. Bu gəlirlər əmək fəaliyyəti əsasında formalaşır və həmçinin onlara həyatı və ev təsərrüfatından, fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlir də aiddir;

b) qeyri-əmək gəlirlərinə qanuni yolla əldə edilən mülkiyyətdən gəlirlər, sosial transfertlər və s. aiddir.

Mövzu: 7. Əməkhaqqı və gəlirlərin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Suallar:

1. Əmək haqqının iqtisadi təbiəti.
2. Əmək haqqı əhalinin real gəlirlərinin əsas hissəsi kimi
3. Nöminal və real əmək haqqı
4. Əmək haqqına təsir edən bazar və qeyri-bazar amilləri
5. Əmək haqqının strukturu və tərkib hissələri

1. Əmək haqqının iqtisadi təbiəti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələb və təklifin bazar qanunları, mənfəətin maksimum səviyyəyə çatdırılması, kapitalın axını, əmək bazarlarının və məhsul satışının obyektiv mexanizmləri hökmranlıq edir. Bu cür amillər işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə dövlətdən və müəssisələrdən asılı olmayaraq təsir edir.

Deməli, əməyin ödənilməsi – işəgötürənin maddəli işçiyə onun əmək müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq qaydada icra etdiyi işə görə vəsaitlərin ödənilməsi öhtəçiliyidir.

Əməyin ödənilməsi – istehsal olunmuş məhsula və yaxud göstərilən xidmətə görə əmək qanunvericiliyində və eyni zamanda kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müntəzəm alınan pul vəsaitidir.

Geniş mənada əməyin ödənilməsi –icra olunan işin müəyyən kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müxtəlif formada verilən vəsaitdir. Əməyin ödənilməsinin pul və qeyri-pul formaları fərqləndirilir.Onun əsasını pul forması təşkil edir ki, bu da bazarın subyektlərinin əmtəə-pul münasibətlərində pulun ümumi ekvivalent kimi daşdığı rolu ilə şərtlənir.

Əmək haqqı dedikdə, işçi qüvvəsindən istifadənin qiyməti başa düşülür. Ümumilikdə əmək haqqı işçinin sərf etdiyi əməyin nəticəsində aldığı və həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədilə istifadə etdiyi pul vəsaitlərinin cəmidir.

Hüquqi kateqoriya kimi əmək haqqı işçinin, onunla bağlanmış əmək müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq öz vəzifəsini icra etdiyinə görə aldığı haqdır.

İqtisadi kateqoriya kimi əmək haqqı əməyin qiymətinin çevrilmiş formasıdır, onun həcmi aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edən həyatı nemətlərin dəyəri ilə;
- əmək bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsilə;
- iqtisadiyyatda işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin nəticəsi ilə.

Əmək haqqının stukturuna əsas əmək haqqıdan başqa, stimullaşdırıcı əlavələr, kompensasiya xarakterli ödənişlər, mükafatlar da daxildir.

İşgötürən baxımından əmək haqqı müəssisədə çalışan işçi qüvvəsinin saxlanılmasına çəkilən xərc, istehsal etdiyi məhsulun maya dəyərinin və müəssisənin məfəətinin müəyyən hissəsidir.

Eyni zamanda əmək haqqını insan kapitalının inkişafına qoyulmuş investisiya kimi göstərmək olar. Ondan istifadə gələcəkdə müəssisənin gəlirliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Deməli, sahibkarların nöqtəyi-nəzərindən işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına çəkilən xərclər müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin və gələcək fəaliyyətinin əsas əlaməti kimi çıxış edir.

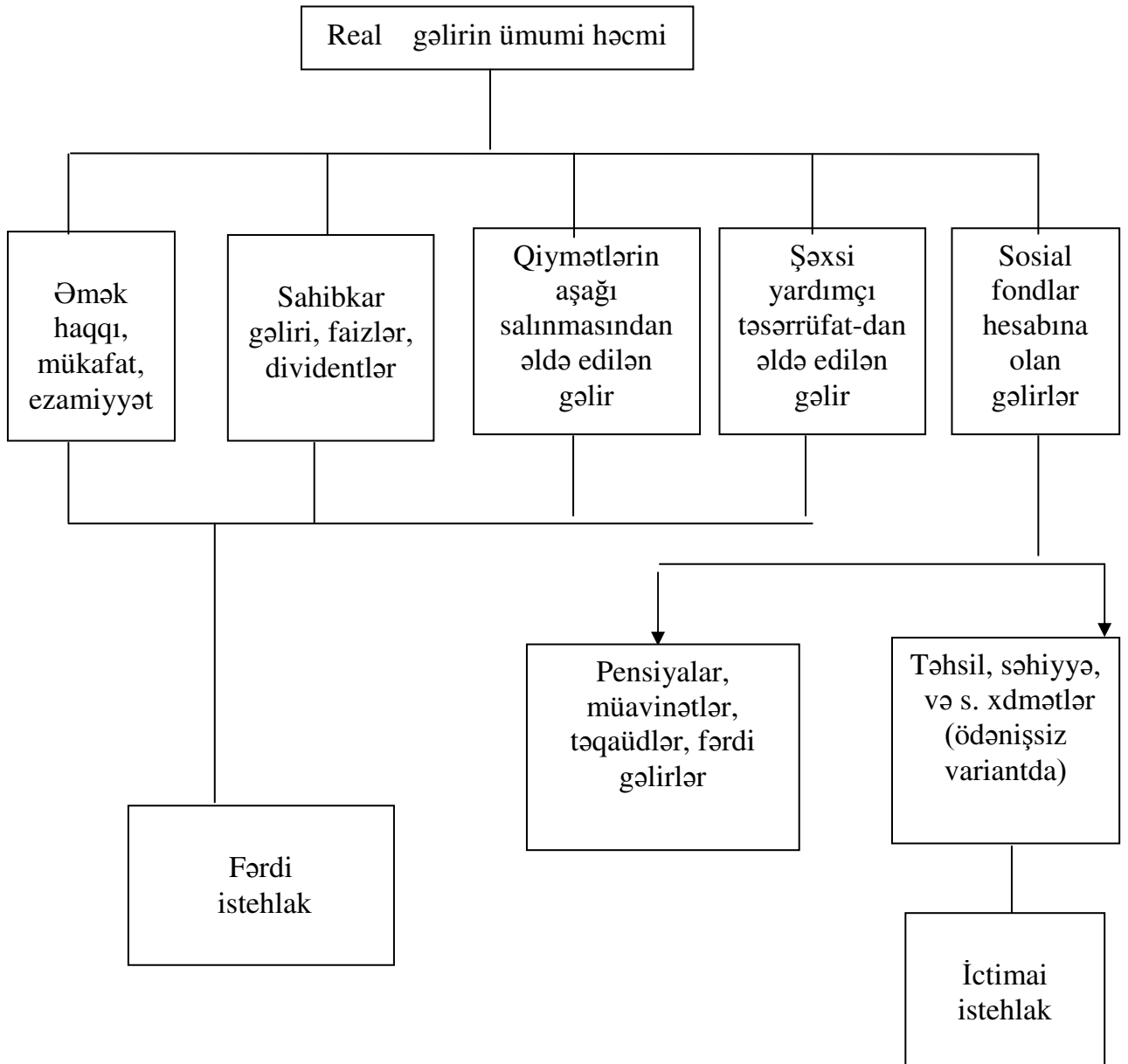
Digər tərəfdən isə muzzdlu işçi üçün əmək haqqı onun gəliridir.

İqtisadiyyatın dövlət sektorunda ödənilən əmək haqqının səviyyəsi dövlət idarə orqanları tərəfindən tənzimlənir.

Qeyri-dövlət sektorunda isə ödənilən əmək haqqının səviyyəsi bazar iqtisadiyyatı qanunlarına əsasən formalaşır və konkret biznes mühitindən asılıdır.

2. Əmək haqqı əhalinin real gəlirlərinin əsas hissəsi kimi

İşçilərin aldıkları əmək haqqı onların real gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Əmək haqqı eyni zamanda ailə təsərrüfatlarında pul yığıcı, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, onun ümumi daxili məhsul, milli gəlir, istehsal funksiyası, dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmi, əhalinin investisiya imkanlılığı, əhali xərclərinin strukturu, vergi ödəmə qabiliyyəti, potensialı ilə əlaqədardır.

Əmək haqqı yalnız ilk baxışda «əməyin qiyməti» və ya «dəyəri» kimi nəzərə çarpır, həqiqətdə isə iş qüvvəsi dəyərinin pərdələnmiş forması və iş qüvvəsinin qiymətidir.

İş qüvvəsinin əmtəə olmasının əsas müqəddim şərti onun istehlak dəyəri ilə əlaqədardır. Əmək prosesi gedişində iş qüvvəsi öz dəyərindən çox dəyər yaradır.

İş qüvvəsinin yaratdığı dəyərdən fərqli olaraq onun öz dəyəri əmək haqqında idarə olunan və onun ailəsinin yaşaması üçün lazım olan həyat vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən edilir.

İş qüvvəsi dəyərinin aşağı həddi işçinin fiziki tələbatı ilə yəni onun gündəlik əmək qabiliyyətini saxlamaq, bərpa etmək üçün son dərəcə zəruri olan yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur.

İş qüvvəsi dəyərinin yuxarı həddi işçi və onun ailəsinin minimum fizioloji tələbatından başqa, konkret ictimai və tarixi şəraitdən irəli gələn tələbatla əlaqədar maddi və mənəvi vasitələrin dəyərini də özünə daxil edir.

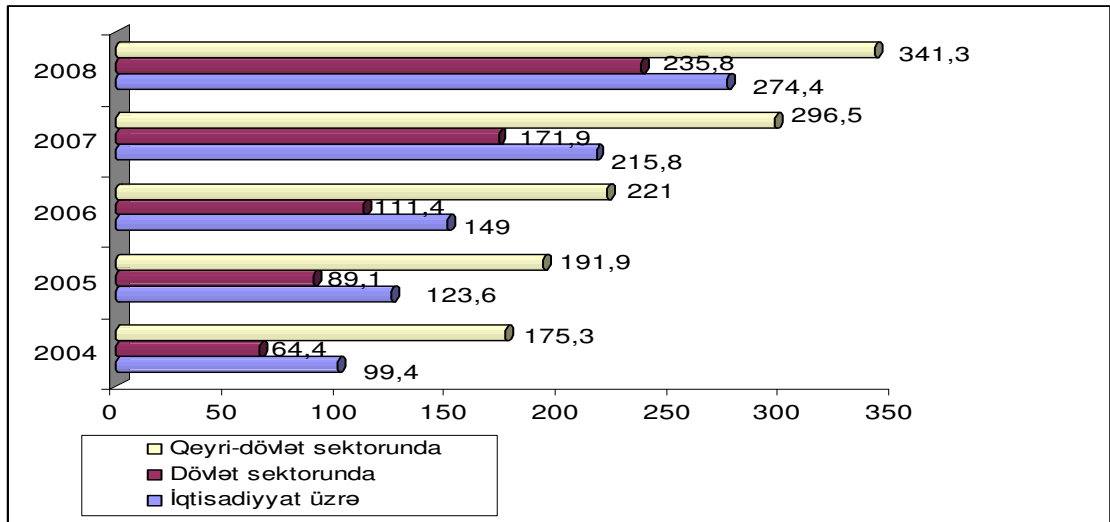
Əmək haqqı cəmiyyət üçün gəlirdirsə, müəssisə üçün çəkilmiş xərcdir.

Əmək haqqının ümumi səviyyəsi işçi qüvvəsinin qiymətini və onun təkrar istehsalına çəkilən xərcləri, həmçinin müəyyən ixtisasa malik işçi qüvvəsinə tələb və təklifi əks etdirir. Bundan başqa, əmək haqqının səviyyəsi əmək sərfi (məsələn, işlənmiş saatların miqdarı) və əmək nəticələrini (məsələn, xasilatı) əks etirən bir sıra keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən bilavasitə asılıdır.

Istehsalın, eyni zamanda vergi daxilolmalarının artımı ilk növbədə minimum əmək haqqının artırılması üçün əsas yaratmaqla, onun məbləğini nəinki yaşayış minimumu həddinədək artırmağa, hətta minimum əmək haqqının məbləğini minimum istehlak büdcəsinə çatdırmağa imkan verər. Belə bir şəraitdə müəssisələr öz istehsalını genişləndirmək və onun səmərəliliyini artırmaqla təkcə büdcə sferası işçilərinin əmək haqlarının artırılmasını deyil, həm də öz işçilərinin minimum və orta əmək haqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı təmin edir.

İqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı (manat)

Qrafik 1

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanın iqtisadiyyatında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqının ildən ilə sabit artımı mühadə olunur. 2004-2008-ci illər ərzində bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə bu artım 2,8 dəfə olmuşdur. İqtisadiyyatın sektorları üzrə əmək haqqı dinamikasının təhlili müəyyən fərqləri əşkara çıxarmışdır. Qeyri-dövlət sektorunda 2004-2008-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 1,9 dəfə artmışdır.

3. Nominal və real əmək haqqı

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqının səviyyəsi işçinin sosial mövqeyinin və onun cəmiyyət üçün əhəmiyyətliyi üçün əsas determinantı hesab olunur.

Fikrimizcə, qanunvericiliklə əmək haqqının minimum həddini yaşayış minimumu ilə müqayisə edilə biləcək səviyyəyədək artırmağa imkan verən bir mexanizmin yaradılması yolu ilə əmək haqqının və o cümlədən, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Dövlət əmək haqlarının artırılmasının iqtisadi mexanizmlərindən istifadə edərək səmərəli əmək haqqı siyasətinə keçid üçün əlverişli şəraiti təmin edir, maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri, ölkənin regionları arasında, eləcə də işçilərin, bütövlükdə əhəlinin peşə-ixtisas və sosial-statuslu qrupları və kateqoriyaları arasında əmək haqqı fondunun optimal bölüşdürülməsini təmin edir. Əmək haqqının minimum məbləğinin qabaqlayıcı artım tempi onun səviyyəsini

orta əmək haqqının 20-30%-dək, orta əmək haqqının səviyyəsini isə yüksək idarəetmə heyətinin əmək haqqının 50-60%-i həddinədək artırmağa imkan verir.

İstehlak malları bazarındakı vəziyyətlə bağlı nominal və real əmək haqqını fərqləndirmək lazımdır.

Nominal əmək haqqı müəyyən vaxt ərzində alınan pul məbləğidir.

Real əmək haqqı nominal əmək haqqının məbləqinə alınan mal və xidmətlərin kəmiyyətilə müəyyən olunur. Real əmək haqqını hesablamaq üçün nominal əmək haqqını istehlak qiymətlərin indeksinə bölmək lazımdır.

Əmək haqqının mütləq səviyyəsini onun real həcminə uyğun qiymətləndirmək vacibdir. Eyni zamanda, əmək haqqının nisbi səviyyəsini nominal və real əmək haqqının əsasında qiymətləndirmək olar.

İşçilərin sərf erdikləri əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə pul formasında, vergilər çıxıldıqdan sonra aldıkları haqq nominal əmək haqqı adlanır.

Real əmək haqqı isə hər hansı məbləğdə olan nominal əmək haqqına alına biləcək istehlak mallarının və göstərilə biləcək xidmətlərin həcmi ilə müəyyən edilir, ona görə real əmək haqqı manatın alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Real əmək haqqı indeksi belə müəyyən edilir.

$$I_{r..ə..ə} = \frac{I_{n..ə..ə}}{I_{ə..x..g.}}$$

Burada: $I_{r..ə..ə}$ – real əmək haqqı indeksi,

$I_{n..ə..ə}$ – nominal əmək haqqı indeksi,

$I_{ə..x..g.}$ – əmtəə və xidmətlərin qiymətləri indeksidir.

Muzdla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)

Cədvəl 1

	2004			2005			2006			2007			2008		
	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət
İqtisadiyyat üzrə	99,4	64,4	175,3	123,6	89,1	191,9	149,0	111,4	221,0	215,8	171,9	296,5	274,4	235,8	341,3
O cümlədən: Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	29,8	28,7	32,1	41,5	41,7	41,2	52,5	52,5	52,4	86,8	85,7	89,2	114,7	117,3	108,9
Mədəncixırma sənayesi	451,3	169,5	1554,2	505,2	233,6	1336,1	633,7	349,4	1183,2	845,5	515,5	1414,8	1011,4	623,8	1668,9
Emal sənayesi	98,3	90,1	110,4	115,3	117,1	113,5	140,5	163,5	122,4	190,5	221,1	167,5	251,6	295,6	222,7
Tikinti	218,2	101,8	345,7	237,6	134,7	331,6	298,7	198,1	403,8	381,4	298,7	454,2	406,1	377,7	426,7
Topdan və pərakəndə ticarət	117,8	61,5	119,7	119,5	81,9	120,6	128,7	118,0	129,0	173,7	193,3	173,3	211,3	253,5	210,4
Mehmanxana və restoranlarda xidmətin göstərilməsi	112,6	38,4	127,0	157,9	58,7	166,6	164,6	99,7	170,4	212,3	163,3	215,8	265,4	210,6	268,5
Nəqliyyat və rabitə	113,2	107,6	154,6	137,7	126,8	211,8	175,4	161,8	255,5	250,4	217,6	428,2	329,4	264,9	551,7
Maliyyə fəaliyyəti	217,3	117,9	284,2	314,1	186,5	386,8	418,0	229,4	516,1	709,1	351,7	857,9	812,6	595,8	836,5
Dövlət idarəetməsi	86,8	109,6	30,8	134,5	219,9	43,0	158,4	191,2	56,0	210,8	250,0	87,4	288,0	338,9	110,8
Təhsil	51,3	50,9	8,4	66,0	65,0	102,0	80,1	79,5	127,8	145,4	144,9	186,0	214,4	214,3	220,2
Səhiyyə	29,6	27,3	135,7	45,3	42,9	146,8	69,9	67,7	150,3	94,7	92,0	160,7	130,9	128,4	199,0

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, orta aylıq nominal əmək haqqı iqtisadiyyatda məşğul olanlar üzrə 2004-2008-ci illər ərzində 2,8 dəfə artmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu artım birinci növbədə ardıcıl olaraq dövlət sektorunda işləyənlərin əmək haqqının artması hesabına əldə olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, əmək haqqının əsaslı artımı xüsusən dövlət sektorunda müşahidə olunur. Burada orta aylıq nominal əmək haqqı 3,7 dəfə, ancaq qeyri-dövlət sektorunda isə cəmi 1,9 dəfə artmışdır. Bu artımla əlaqədar olaraq dövlət və qeyri-dövlət sektorları əmək gəlirlərindəki əhəmiyyətli fərqlər azalmışdır. 2004-cü ildə bu fərq 2,7 dəfə təşkil edirdisə, 2008-ci ildə o 1,5 dəfəyə qədər azalmışdır. Sahələr üzrə əmək haqqı dinamikasının təhlili göstərir ki, son illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu orta aylıq nominal əmək haqqının bütün sahələr üzrə hiss olunacaq dərəcədə artımında görünür. Bununla bağlı xüsusilə orta aylıq nominal əmək haqqının artımını sahələr üzrə məsələn, səhiyyədə (4,2 dəfə), nəqliyyatda və rabitədə (2,9 dəfə), maliyyə fəaliyyətində (3,7 dəfə), dövlət idarəetməsi sahəsində (3,3 dəfə), kənd təsərrüfatında, ovçuluq və meşə təsərrüfatında (3,8 dəfə), emal sənayesində (2,6 dəfə), təhsil sistemində (4,2 dəfə), mehmanxanalarda və restoranlarda (2,4 dəfə) qeyd etmək lazımdır.

Iqtisadiyyatın sektorları üzrə orta nominal əmək haqqının dinamikası ayrı-ayrı sahələrdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər ilə xarakterizə olunur. Belə ki, 2004-2008-ci illər ərzində dövlət idarəedilməsində və emal sənayesində orta aylıq nominal əmək haqqının dövlət sektorunda daha yüksək olması tendensiyası saxlanılır. Lakin, bu fərq ilbəlil azalır. 2004-ci ildə dövlət idarəetməsində orta aylıq nominal əmək haqqı dövlət sektorunda 3,6 dəfə qeyri-dövlət setoruna nisbətən çox olduğu halda, 2008-ci ildə bu fərq azalaraq 3,1 dəfə təşkil etmişdir. Əgər 2004-ci ildə emal sənayesində orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği 1,2 dəfə qeyri-dövlət sektorunda analoji göstəricini üstələyirdisə, 2008-ci ildə əks tendensiya müşahidə olunur, yəni dövlət sektoru qeyri-dövlət sektorunu üstəliyin. Qalan sahələrdə isə orta aylıq nominal əmək haqqının qeyri-dövlət sektorunda dövlət sektoruna nisbətən yüksək olması müşahidə olunur.

Tikintidə, nəqliyyatda və rəbitədə, maliyyə fəaliyyətində, təhsildə bu üstünlük cari dəyişikliklərlə saxlanılır. Səhiyyədə bu fərq 2004-2008-ci illər ərzində 5 dəfədən 1,6 dəfəyə qədər azalmışdır.

Topdan və pərakəndə ticarət sahəsində bu illər ərzində orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsi dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında dəyişkən olaraq, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, əgər 2004-ci ildə topdan və pərakəndə ticarət sahəsində orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsi qeyri-dövlət sektorunda dövlət sektoruna nisbətən 1,9 dəfə çox olduğu halda, 2008-ci ildə əks hal müşahidə olunmuşdur. Yəni dövlət sektorunda əmək haqqı qeyri-dövlət sektoruna nisbətən 1,2 dəfə yüksəkdir.

4. Əmək haqqına təsir edən bazar və qeyri-bazar amilləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində elə obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur ki, əməyin ödənilməsində onları mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Əsas obyektiv bazar amillərinin sırasına əsasən işçi qüvvəsinin qiyməti, əmək vasitələrinin və hazır məhsulun qiymətləri, əmtəə satışı bazarı və onun konyukturası, rəqabət, mənfəət və s. daxildir. Bu cür amillər dövlətdən və müəssisələrin özündən asılı olmayaraq əmək haqqının ödənilməsinə təsir edirlər. Əmək haqqının təşkilində əsas rolu obyektiv amillər oynayır. Mütəxəssislərin işi yalnız öz fəaliyyətlərində bu amilləri nəzərə almaqdan ibarətdir.

Subyektiv amillərin sırasına isə dövlət tənzimlənməsi, müəssisədaxili tənzimlənmə, hamkarlar ittifaqı tərəfindən tənzimlənmə daxildir.

Əmək haqqının təşkilində mülkiyyət növlərinin çox olması və işəgötürənlə muzzdlu işçilər arasında yaranan münasibətlərlə bağlı iki səviyyə nəzərə alınır:

- 1) əmək bazarında işəgötürənlə muzzdlu işçilərin qarşılıqlı əlaqəsi, nəyin ki nəticəsində işçi qüvvəsinin qiyməti müəyyən olunur;
- 2) müəssisə daxilində işəgötürənlə muzzdlu işçilərin qarşılıqlı əlaqəsi. Bunun nəticəsində işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini xarakterizə edən

göstəricilər müəyyən olunur və işçi qüvvəsinin qiymətinin formalaşmasında mütləq nəzərə alınır.

İşçi qüvvəsinin qiyməti dedikdə, müəyyən dövr ərzində maddəli işçinin qabiliyyətdən istifadəyə görə hər hansı mülkiyyətçi (dövlətə, aksioner cəmiyyətinə, sahibkara və s.) tərəfindən pul formasında ona ödənilən haqdır. Pul forması ilə yanaşı əməyin ödənilməsinin natural forması da mövcuddur.

ETT-in təsiri altında mürəkkəb əmək sərf edən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin qiymətinə işçilərin əməyinin mürəkkəblik dərəcəsi, alıcıların və satıcıların bazarda mövqeyi, işsizlik səviyyəsi və s. təsir göstərir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqının səviyyəsi əsasən müəyyən işçi qruplarının istehlakının həcmindən, müxtəlif ixtisas dərəcələrini nəzərə alaraq hər hansı bir sahədə əmək haqqının mövcud səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır.

Əhalinin tədiyə qabiliyyətli tələbatını formalaşdıran əmək haqqı, ümumilikdə, ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Əhalinin iqtisadi fəallığı ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olaraq, əmək haqqı digər gəlir növləri ilə müqayisədə iqtisadiyyatın inkişafına daha əhəmiyyətli təsir göstərir. İlk növbədə əmək haqqı istehlak mallarının istehsalını stimullaşdırır. Eyni zamanda, işçilərə verilən yüksək əmək haqqı müəssisə rəhbərlərini onlardan daha keyfiyyətli iş tələb etməyə, yeni texnika və texnologiyadan daha səmərəli istifadə etməyə sövq edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının səviyyəsinə bir sıra bazar və qeyri-bazar amilləri təsir edir. Bu amilləri ən azı iki səviyyədə nəzərdən keçirtmək lazımdır:

- regionlar üzrə əmək haqqının səviyyəsi regionun sosial-iqtisadi inkişafı, sahə ixtisaslaşması, demoqrafik proseslər, işçi qüvvəsinə tələb və təklif, iqlim şəraitinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur;

- müəssisədə əmək haqqının səviyyəsini işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, əmək proseslərinin xüsusiyyətləri, görülən işin kəmiyyəti və keyfiyyəti müəyyən edir.

İşçi qüvvəsinin qiyməti işçi qüvvəsinin dəyərinə bir çox halda uyğun gəlmir. Əsasən işçi qüvvəsinin qiymətinə bir neçə amil eyni zamanda təsir göstərir. Onlar

bu qiyməti işçi qüvvəsinin dəyərinə yaxınlaşdırır və yə əksinə ondan kənarlaşdırır. İlk öncə işçi qüvvəsinin qiymətinə əmək bazarında mövcud vəziyyət təsir göstərir.

Bir tərəfdən, məşğul olanlar işçi qüvvəsinin qiymətini onun dəyərindən yüksək olmasında bir qayda olaraq maraqlıdırlar. Yəni işçilər və həmkarlar ittifaqı əmək haqqının səviyyəsinə və işə götürülmə şərtlərinə təsir edir. Burada əməyin ödənilməsində sosial zəmanətlərin yüksəldilməsinə yönəldilən ənənəvi həmkarlar siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmək haqqının artırılması məqsədilə həmkarlar ittifaqı aşağıdakı yollardan istifadə edir:

1) immiqrasiya sərhədlərinin müəyyən edilməsi, iş vaxtının qısaldılması, əməyin intensivliyinin azalması hesabına əmək bazarında təklifin məhdudlaşdırılması;

2) kollektiv müqavilə bağlanan zaman işəgötürənlərə göstərilən təzyiqlər;

3) əməyə tələbin artırılmasını və məşğulluğun inkişafını təmin edən istehsal sahələrinin genişlənməsinə dəstək;

4) işsizliyin artırılmasına və əməyin ödənilməsinin aşağı düşməsinə səbəb olan istehsalın inhisarçılığına qarşı mübarizə.

Digər tərəfdən isə, işəgötürən işçi qüvvəsinin qiymətini onun dəyərindən aşağı salmağa cəhd edir. Bu cür fəaliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, əgər müəyyən ərazidə cəmi bir müəssisə mövcuddursa., onda lokal əmək bazarında maddəli işçilər onları işə götürənin diktəsindən asılı hala düşür. Başqa sözlə, əmək bazarında monopsoniya yaranır. Belə halda sahibkar işçi qüvvəsinə tələbi məhdudlaşdırır və rəqəbətli əmək bazarı (harada ki, işəgötürənlər çoxluq təşkil edir və işçi özünə əlverişli işə düzəlmə şərtlərini seçə bilər) ilə müqaisədə əmək haqqının səviyyəsini və işçi qüvvəsinə çəkilən xərcləri azaldır.

Beləliklə, işçi qüvvəsinin dəqiq qiyməti iki tərəfin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasında yaranır.

5. Əmək haqqının strukturu və tərkib hissələri

Əmək haqqının ayrı-ayrı hissələri müxtəlif funksiyaları icra edir. Bu xüsusən əmək haqqının əsas və əlavə hissələrə ayrılmasında öz əksini tapır.

Əsas əmək haqqı işçinin gördüyü əsas işin müqabilində ona ödənilən pul vəsaitidir hansı ki, özünün yüksək dayanıqlılığı ilə səciyədir. İşçilərin əsas əmək haqqının tipik növləri kimi tutduğu vəzifənin və yaxud tarif dərəcəsinin əsasında müəyyən olunmuş vəzifə və tarif maaşlarını göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqının səviyyəsi həyatın dəyərinin artım tempinə uyğun olaraq indeksləşdirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas əmək haqqının artım tendensiyası müşahidə olunur. Məsələn, işçinin ümumi qazancında əsas əmək haqqının xüsusi çəkisin ABŞ-da 80-85%, Yaponiyada – 85%, Böyük Britaniyada 75-80% təşkil edir.

Bunun əksi olaraq, əlavə əmək haqqı qeyri-müntəzəmliliyi və yaxud işəgötürən tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi tapşırıqların icra olunması ilə səciyədir. Əlavə əmək haqqına aşağıdakıları aid etmək olar:

- işəməz əlavə qazanc;
- əlavə ödəmələr (əlavə vaxt və yaxud gecə növbəsində, bayram və istirahət günlərində, zərərli və təhlükəli əmək şəraitində);
- işdə reqlamentləşdirilmiş və məcburi fasilələrə görə ödəmələr;
- müntəzəm ödəmələr (bir müəssisədə uzun müddət işlədiyinə, ixtisas səviyyəsinə görə);
- birdəfəlik mükafatlar (məsələn, xüsusi əhəmiyyətli işlərə görə);
- mükafatlar (yüksək keyfiyyətli məhsulun istehsalına, xammala və enerjiyə qənaətə görə);
- müntəzəm mükafatlar (əmək haqqı sisteminə daxil olanlar).

Başqa ödəmələrdən fərqli olaraq, müntəzəm mükafatlar əlavə əmək haqqının dayanıqlı hissəsidir .O, əsas və əlavə əmək haqqı arasında keçid forması kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, əlavə əmək haqqına daxil olan tərkib hissələrini sistemləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- qanunverici şəkildə reqlamentləşdirilmiş;
- müxtəlif səviyyəli əmək müqavilələrində müəyyən olunmuş;
- işəgötürən tərəfindən ödənilən.

Əlavə əmək haqqının rolu ABŞ-da yüksək texnologiyalar tətbiq olunan sahələrdə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məsələn, neft emalı müəssisələrində onun xüsusi çəkisi 29,2%, avtomobil sənayesində - 22,2% təşkil edir.

Mövzu 8. Əmək haqqının təşkili və onun əsas funksiyaları

1. Əmək haqqının təşkili prinsipləri və ünsürləri
2. Əmək haqqının funksiyaları
3. Əməyin ödənilməsi fondunun planlaşdırılması
4. Əmək haqqının tarif sistemi

Əmək haqqı elə təşkil edilməlidir o işləyənlərin şəxsi maddi marağını təmin edə bilsin. Bu o deməkdir ki, əmək haqqı ödənilərkən əməyin mürəkkəbliyindən, şəraitindən, məhsuldarlığından və s. asılı olaraq işçilər arasında müəyyən fərqlər qoyulmalıdır.

Əmək haqqının təşkili prinsipləri aşağıdakılardır

1. Əmək intensivliyinin nəzərə alınması
2. Əmək şəraitinin nəzərə alınması
3. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasındakı nisbətə nəzərə alınması
4. Əməyin kəmiyyət və keyfiyyətin nəzərə alınması
5. Bərabər əməyə bərabər haqqın verilməsi
6. Xalq təsərrüfatı sahələrinin fərqləndirilməsi
7. Müəssisələrin joğrafi yerləşdirilməsi.

Əməyin ödənilməsi ünsürləri aşağıdakılardır

1. Əmək haqqının forma və sistemləri
2. Əməyin normalaşdırılması
3. Tarif sistemi

Əmək haqqının forma və sistemləri aşağıdakılardır

1. vaxtamuzd və onun sistemləri
2. işəmuzd və onun sistemləri

Əməyin normalaşdırılması aşağıdakılardır

1. vaxt norması
2. hasilat (istehsal) norması
3. xidmət norması
4. vəzifə maaşları sxemi

Əmək haqqının tarif sistemi aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

1. tarif jədvəli,
2. tarif maaşları,
3. tarif-ixtisas sorğu kitabçaları,
4. əmək haqqına əlavə edilən rayon əmsalları

2. Əmək haqqının funksiyaları.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- təkrar-istehsal funksiyası şəxsi gəlirlərin formalaşmasını, işçilərin və onların ailələrinin tələbatlarının ödənilməsini təmin edir. Əmək haqqının səviyyəsi işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin etməlidir. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclər sosial-iqtisadi, təbii-iqlim, mədəni və s. xüsusiyyətlərdən asılıdır.

İstehsalın inkişafı və ETT-in sürətlənməsilə əlaqədar işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclər artır;

- stimullaşdırıcı funksiya məhsulun istehsalının və onun keyfiyyətinin artırılmasına, işçilərin ixtisalaşdırılmasına, onların bütün növ ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinə və müəssisədə işçi heyətin sabitləşdirilməsinə yönəldilir. Bu funksiya məhz müəssisədə əmək haqqının müxtəlif forma və sistemlərindən səmərəli istifadə zamanı özünü biruzə verir;

- bölüşdürücü funksiya istehsal olunmuş məhsulda işçinin payının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, hazırlanmış məhsula görə işçinin aldığı əmək haqqının məbləqi birbaşa onun istehsal prosesində iştirakı ilə əlaqədardır və müəssisənin fəaliyyətində onun göstərdiyi səyin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Bu funksiya maddəli işçilər və istehsal vasitələrin sahibləri arasında istehlak fondunun bölgüsü zamanı canlı əməyin payının əks olunması üçün nəzərdə tutulur;

- ehtiyat-yerləşdirici funksiya ölkənin regionları və iqtisadiyyatın sahələri üzrə, eyni zamanda müəssisə səviyyəsində əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsinə və istifadəsinə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, əmək ehtiyatlarının yerləşdirilməsi üzrə dövlət tənzimlənməsi minimuma endirilir, onda əmək bazarının səmərəli fəaliyyəti hər bir maddəli işçinin öz iş yerini sərbəst seçmə imkanının olması şəraitində mümkündür. Bu şəraitdə öz tələbatlarını maksimum dərəcədə ödəmək məqsədilə işçilərin yerdəyişməsi onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində göstərdikləri səyin əsas şərtidir. Bu funksiyanın icrası işçilərin daha səmərəli sahələrdə çalışmasını, müəssisələrin müvafiq kadrlara olan tələbatının ödənilməsinə, işçilərin öz şəxsi arzularını nəzərə almaqla onların konkret iş yerlərinə cəlb olunmasını təmin edir;

- mövqe funksiyasına əsasən əmək haqqının səviyyəsi işçinin sosial mövqeyinin, əmək bazarında peşənin nüfuzluğunun və müəssisənin mövqeyinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur;

- ödəmə qabiliyyətinin formalaşması funksiyası.

3. Əməyin ödənilməsi fondunun planlaşdırılması

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət müəssisələri öz təsərrüfat fəaliyyətini tam təsərrüfat hesabı və özünümaliyyətləşdirmə şəraitində qurur.

Özəl müəssisələr isə tamamilə sərbəst, lakin mövjud qanunlara əməl etməklə, sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirir.

Müəssisələrdə əmək haqqı (əməyin ödənilməsi) fondunun və orta əmək haqqının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Əmək haqqının plan fondu - müəssisənin istehsal planının yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan bütün işçilərinin əməyin ödənilməsi üçün istehsal xərjləri smetasında nəzərdə tutulan vəsaitlərin məbləğidir.

Əmək haqqı fondunun hesablanması üçün əsas məlumatlar: müəssisənin istehsal proqramından, işəməzd işlərə qoyulan qiymətdən, peşə və ixtisaslar üzrə fəhlələrin plan sayından, bir fəhlənin iş vaxtının plan büdcəsindən, başqa kateqoriyadan olan işçilərin plan sayından, fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin mövjud tarif sistemindən, tətbiq olunan əmək haqqı və mükafatlandırma sistemlərindən, mühəndis-texniki işçilərin və qulluqçuların vəzifə maaşları sxemindən, əsas dövrün əmək haqqı fondunun quruluşundan ibarətdir.

Müəssisədə əməyin ödənilməsinin vahid fondunu hesablamaq üçün əvvəljə təsərrüfat hesablı gəliri müəyyən etmək lazımdır:

$$Tg = V - Mx - Pf - Fk - Bö - İn \pm J$$

Burada: V - məhsul satışından, xidmətlərdən əldə edilən məbləğ,

Mx - material xərjləri;

Pf - fondlara və əmək ehtiyatlarına görə ödəmələr;

Fk - kreditə görə faizlər;

Bö - hesablanmış gəlirdən büdcəyə ödəmələr;

İn - ijarə haqqı;

J - ödənilmiş və ya alınmış jərimələr.

Təsərrüfat hesablı gəlirdən müəssisə risk fondu, istehsalın, elmin və texnikanın inkişafı və sosial inkişaf fondu yaratdıqdan sonra yerdə qalan vəsait əməyin ödənilməsinin vahid fondunu təşkil edir.

$$\Theta\ddot{O}VF = Tg \pm Psair - Fr - Fi - Fs$$

Burada: Psair - planlaşdırılmamış (nəzərdə tutulmamış) gəlirlər, xərjlər, itkilər və s.

Fr - risk fondu;

Fi - istehsalın, elmin və texnikanın inkişaf fondu;

Fs - sosial inkişaf fondu.

4. Əmək haqqının tarif sistemi

Tarif sisteminin tətbiqində başlıca məqsəd - müxtəlif əmək növləri üçün əsaslandırılmış tarif maaşlarını tətbiq etməkdən ibarətdir.

Tarif sistemi fəhlələlərin əmək haqqını differensiallaşdırmaq və tənzim etmək üçün lazım olan normativlər məjmusunda ibarətdir.

Dövlət tarif sisteminin köməyi ilə xalq təsərrüfatının sahələri, rayonlar və müxtəlif qrup fəhlələr üzrə əməyin ödənilməsində zəruri nisbətləri mərkəzləşdirilmiş halda tənzim edir.

Əmək haqqının tarif sistemi aşağıdakı üsürlərdən ibarətdir: tarif jədvəli, tarif maaşları, tarif-ixtisas sorğu kitabçaları, əmək haqqına əlavə edilən rayon əmsalları
Tarif sistemi əmək haqqı barədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm iqtisadi alət rolunu oynayır.

Əmək haqqının tarif sistemi aşağıdakı üsürlərdən ibarətdir:

1. tarif maaşları,
2. tarif cədvəli,
3. tarif-ixtisas sorğu kitabçaları,
4. əmək haqqına əlavə edilən rayon əmsalları

Tarif maaşları ayrı-ayrı dərəcələr üzrə normaların yüz faiz yerinə yetirildiyi şəraitdə müəyyən vaxtda əmək haqqının mütləq həjmini müəyyən edir.

Tarif maaşları ay, gün və yaxud saat üçün müəyyən oluna bilər. Aylıq tarif maaşını iş ayının orta uzunluğuna, yəni 25,6 günə bölməklə günlük maaş hesablanır.

Birinji dərəcədən sonra gələn dərəcələr üzrə tarif maaşları müvafiq əmsallar üzrə birinji dərəcədən olan fəhlənin tarif maaşına əsasən müəyyən edilir.

Birinji dərəcəli fəhlənin tarif maaşı və habelə müvafiq dərəcəli fəhlənin tarif əmsalı məlum olduqda, istənilən dərəcə üzrə saatlıq tarif maaşını tapmaq olar:

$$T_s = T_1 \times \Theta_s$$

Burada: T_s - axtarılan tarif maaşı;

T_1 - birinji dərəcəli fəhlənin tarif maaşı;

Θ_s - həmin dərəcəli fəhlənin tarif əmsalıdır.

Müəssisələrdə işlər ayrı-ayrı dərəcəli fəhlələr tərəfindən icra olunduğuna görə həmin fəhlələrin orta tarif maaşlarının hesablanması lazım gəlir:

Əmək şəraitindən asılı olaraq tarif maaşlarının fərqləndirilməsi vacibdir. Əmək şəraitinin ağırlıq, soyuqluq və zərərlik dərəcəsinə görə tarif maaşları 12%, 16%, 20% və 24% artırılır.

Tarif cədvəli fəhlənin ixtisasından, habelə sənaye sahəsindən asılı olaraq əməyin tarif üzrə ödənilməsi nisbəti və ya fərqi müəyyən edir.

Tarif cədvəli müəyyən miqdarda dərəcələrdən və onlara uyğun tarif əmsallarından ibarətdir. Tarif dərəcəsi fəhlənin ixtisas səviyyəsi xarakterini göstərir.

Tarif əmsalı, hər bir yuxarı dərəcəli, ixtisaslı fəhlənin əməyinin ödənilməsinin birinji dərəcəli fəhlənin əməyinin ödənilməsindən neçə dəfə yüksək olduğunu göstərir. Tarif əmsallarının əvvəlki və son nisbəti tarif jədvəlinin diapazonunu xarakterizə edir.

Tarif-ixtisas-sorğu kitabçaları vasitəsilə fəhlənin və işin tarifləndirilməsi həyata keçirilir. İşlər və fəhlələr müəyyən ixtisas qrupuna daxil edilərkən aşağıdakı əlamətlər nəzərə alınır: işin mürəkkəbliyi, işin dəqiqliyi, işin məsuliyyəti.

Vahid və sahə ixtisas sorğu kitabçalarının aşağıdakı bölmələri var :

1. İşin xarakteri
2. bilməlidir
3. İşin nümunəsi

Mövzu 9. İş qüvvəsi bazarı. Onun gəlirlərə və əməkhaqqına təsiri

Suallar:

1. Əmək bazarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri. Əmək bazarının subyektlərinin iqtisadi maraqları
2. Əmək bazarında işçi qüvvəsinin təklifinin və ona olan tələbin qarşılıqlı əlaqəsi
3. Məşğulluq əmək bazarını səciyələndirən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi Məşğullğun gəlirlərin formalaşmasına təsiri
4. İşsizlik və onun bazar konyunkturasına təsiri

1. Əmək bazarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri. Əmək bazarının subyektlərinin iqtisadi maraqları

Bazar sistemində öz əhəmiyyətinə görə əmək bazarı xüsusi yer tutur. Bu bazarda muzzdlu işçilər və onları işə götürənlər bərabər hüquqlu partnyorlar kimi çıxış edirlər, yəni hər iki tərəf öz şəxsi arzu və istəyinə görə qarşı tərəfi seçmək hüququna malikdirlər.

Əmək bazarı dedikdə, azad razılaşma əsasında işçi qüvvəsinin alğı-satğısı ilə bağılı sövdələşmə yeri, məkanı başa düşülür. Burada başlıca məsələlərdən biri işçi qüvvəsinə tələb və işçi qüvvəsinin təklifi, habelə işçi qüvvəsinin dəyəri olan əmək haqqının müəyyən edilməsidir.

İş qüvvəsi əmtəəsinin qiyməti ona olan tələb və təklifin təsiri ilə yanaşı, iş qüvvəsi dəyərinin təsirini də özündə əks etdirir. İş qüvvəsi dəyərinin aşağı

səviyyəsi onun özünün və ailə üzvlərinin yaşaması və iş qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan həyati vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur. Yuxarı səviyyəsi isə işçinin sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri olan məbləğin səviyyəsini də özünə daxil edir.

İşçi qüvvəsinin təklifini əmək qabiliyyətli işçilər (iş axtaranlar), təlabatı isə işəgötürənlər müəyyən edir. Təklif və tələbat əmək bazarının tutumunu müəyyənləşdirir.

Əmək bazarı digər bazarlardan fərqli olaraq müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əməyin, iş qüvvəsinin öz təbiətindən irəli gəlir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əmək bazarında digər bazarlardan fərqli olaraq əmtəə kimi çıxış edən iş qüvvəsinin alqı-satqısı, mövcud sövdələşmə prosesi bir anda baş vermir. Bu proses müəyyən dövrü əhatə edir.

2. İş qüvvəsi əmtəəsinin istehlakı iş qüvvəsinin psixofizioloji sərfi ilə müşayiət olunur.

3. İş qüvvəsi əmtəəsinin alqı-satqısında o bazar münasibətlərinin sosial-iqtisadi daşıyıcısı kimi çıxış edir.

4. Əmək bazarı üçün mikroiklim, əmək münasibətləri səciyyəvidir.

5. Əmək bazarına məşğulluq problemləri və əmək qanunvericiliyi xasdır.

Əmək bazarının spesifik cəhəti kimi iş qüvvəsinin təklifinin iş qüvvəsinə olan tələbi müntəzəm şəkildə üstələməsini qeyd etmək olar.

Əmək bazarının subyektlərinin maraqları biri-birindən fərqlidir. Bu maraqlar aşağıdakıları əhatə edir:

1. İşəgötürənlər əsasən yüksək ixtisaslı və təcrübəli işçilərə böyük ehtiyac duyurlar. Bu meyyar üzrə iki yanaşma mövcuddur:

- birinci yanaşma işçilərin spesifik səriştələrini tələb edir, yəni onların spesifik funksional və şəxsi səriştələri;

- ikinci yanaşma əməyin intellektual məzmununun artırılması ilə bağlıdır ki, bu yanaşmaya əsasən işçilərin inkişafına qoyulan vəsaitlər müəssisənin səmərəli

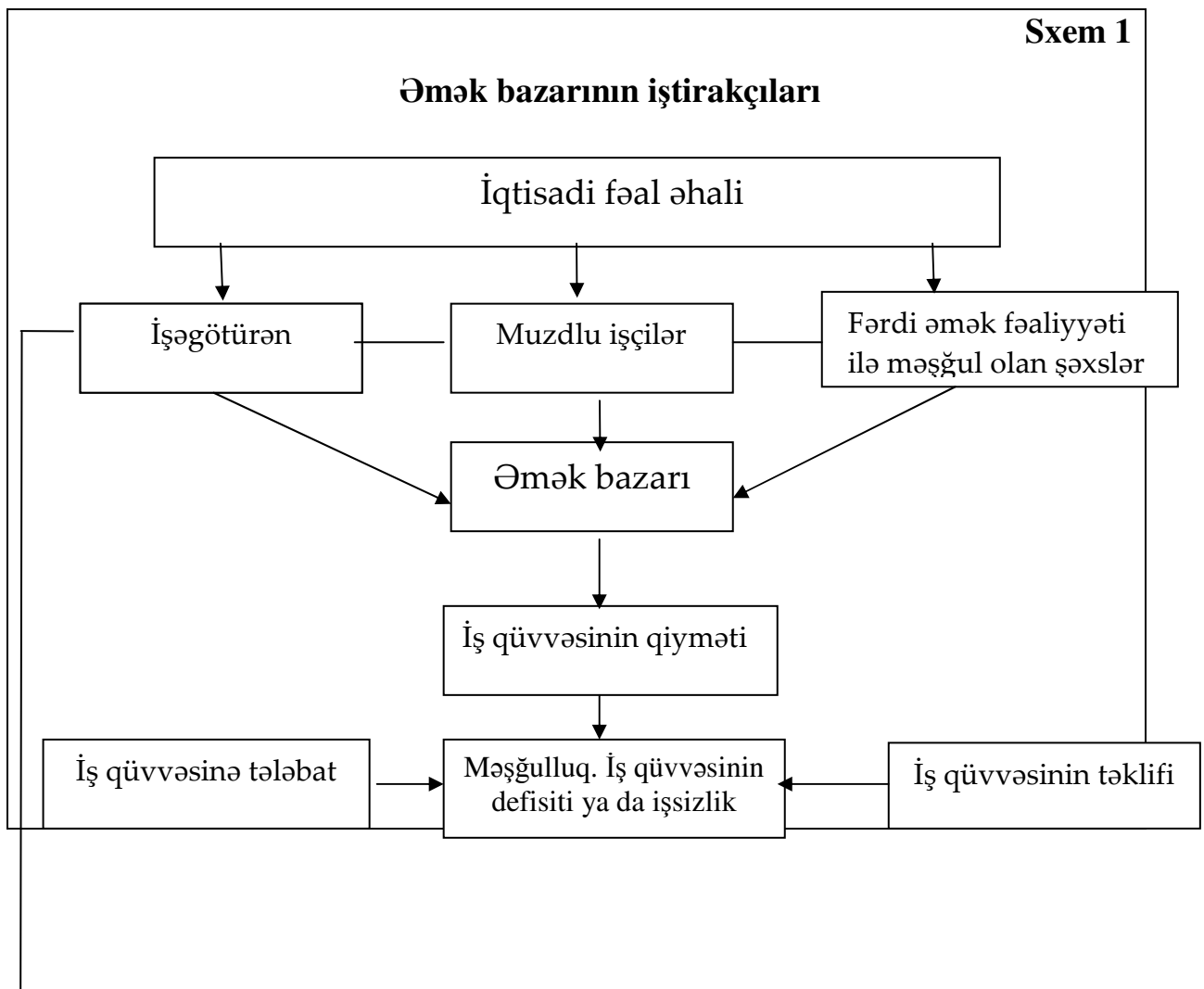
fəaliyyətinə və müsbət dəyişikliklərə yönəldilən investisiyalar kimi qiymətləndirilir.

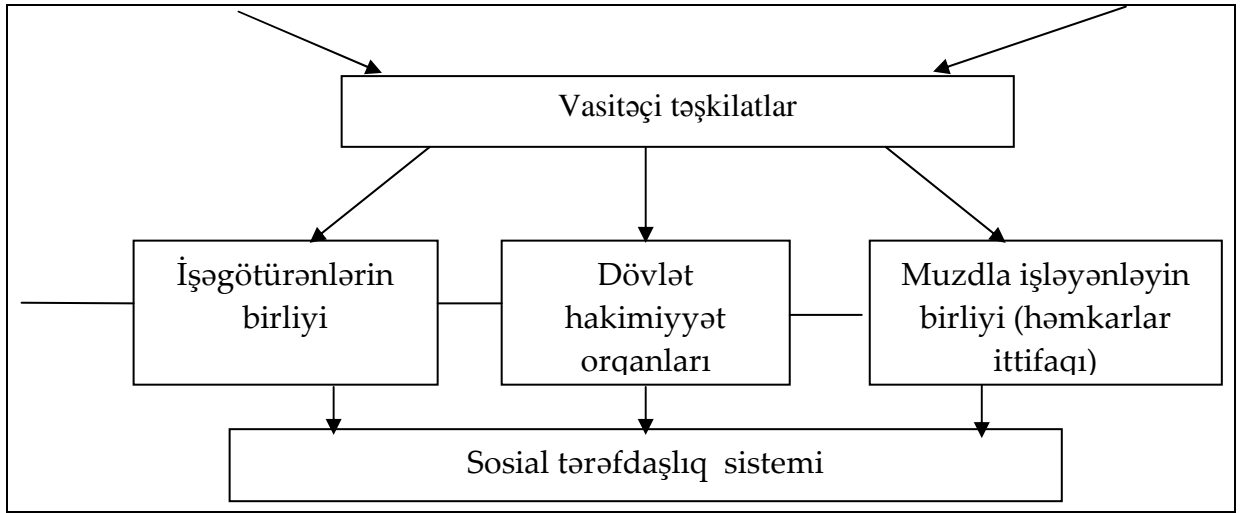
2. Muzdlu işçilər öz bacarığına, peşə və ixtisasına uyğun işlə təmin olunmaq və onun nəticəsində əsas tələbatlarını ödəmək üçün müvafiq əmək haqqı əldə etmək arzusundadırlar.

3. Həmkarlar ittifaqı işçilərin məşğul olduqları əməklə bağlı müvafiq səriştlərinin artırılmasında, həmçinin də əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin müdafiəsində və sosial bərabərliyin yaradılmasında maraqlıdırlar.

4. Cəmiyyət o vətəndaşlara tələbat hiss edir ki, onlar ictimai əməklə məşğuliyyətə qadirdir, iqtisadi artımı təmin edə bilirlər və bunun da əsasında demokratiya yolu ilə bəşəriyyətin sosial və mədəni ənənələrini davam etdirməyə nail olurlar.

5. Dövlət ölkədə yüksək iqtisadi və sosial inkişaf, sosial sülh və əminamanlıq, əhalinin bütün nümayəndələrinin sabit həyyat səviyəsini təmin etmək üçün məşğulluğun genişləndirilməsi və əmək bazarının proporsional qaydada təkmilləşdirilməsi vəzifələrini həll edir.

2. Əmək bazarında işçi qüvvəsinin təklifinin və ona olan tələbin qarşılıqlı əlaqəsi

Əmək bazarında tələb və təklifə təsir edən amillərin tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti var. Bu amillərin sırasında yalnız iş qüvvəsinin qiyməti deyil, işəgötürən firmanın məhsuluna olan tələbat, istehsalın həcmi, texnikanın tətbiqi dərəcəsi, məşğulluğun artması və azalmasına təsir edən sair amillər də nəzərə alınmalıdır.

İş qüvvəsinin təklifi müəyyən vaxt ərzində müəyyən qiymətə alına biləcək əməyin kəmiyyətidir.

İş qüvvəsinin təklifi muzdla iş axtaran əmək qabiliyyətli əhəlinin sayını, tərkibini və strukturunu (cins, təhsil, peşə, ixtisas) səciyyələndirir. Başqa sözlə, iş qüvvəsinin təklifini ödənişli əmək fəaliyyətilə məşğul olmağa hazır olan işsiz əhəli təşkil edir, hansına ki, aşağıdakı kateqoriyalar aiddir:

- 1) əmək fəaliyyətilə məşğul olmayan iş axtaranlar;
- 2) məşğul, lakin iş yerlərini dəyişmək arzusunda olanlar;
- 3) işdən və yaxud təhsildən kənar, asudə vaxtdan əlavə işləmək arzusunda olanlar.

İş qüvvəsinin təklifini müəyyən edən göstəricilər:

- 1) əhəlinin ümumi sayı;
- 2) iqtisadi fəal əhəlinin payı;
- 3) bir işçi tərəfindən il ərzində işlənmiş saatların orta miqdarı;

4) əməyin kəmiyyəti, keyfiyyəti və ixtisaslaşması.

İşçi qüvvəsinin təklifinin artmasına təsir edən amillərin sırasına daxildir:

- əmək ehtiyatlarının sayını müəyyən edən demoqrafik amillər;
- əmək ehtiyatlarına daxil olan müxtəlif demoqrafik və etnik qrupların iqtisadi fəallıq səviyyəsi;
- əmək qabiliyyətli əhalinin immiqrasiyası;
- məşğuliyyət növünün dəyişilməsində mobillik.

İşçi qüvvəsinə tələb iqtisadiyyatın tələbatına müvafiq olaraq mal və xidmətlərin istehsalı üçün işəgötürənlərin zəruri sayda işçilərə olan tələbatından ibarətdir.

İşçi qüvvəsinə tələbat bərabər şərait daxilində ictimai əmək bölgüsü, konkret iş yerləri ilə müəyyən edilir. İşçi qüvvəsinə tələbatın strukturuna daxildir: yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə, orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsinə, aşağı ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsinə, ixtisassız işçi qüvvəsinə tələbat. Tələbatda həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət tərəfləri nəzərə alınmalıdır.

İşçi qüvvəsinə olan tələbata təsir edən amilləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- işçilərin istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərə olan tələbatın həcmi, çünki işçi qüvvəsinə olan tələbat nemətlərə olan tələbatın əsasında formalaşır;
- əmək haqqının səviyyəsi;
- istehsal prosesində texniki vasitələrin və işçi qüvvəsinin bir-birini əvəz etmə dərəcəsi;
- iqtisadi siklin fazası: yüksəliş fazasında işçi qüvvəsinə tələb artır, enmə fazasında - azalır;
- ETT və s.

İşçi qüvvəsinə tələbat əmək bazarının konyunkturasının mürəkkəb, dəyişkən səciyyəsidir, hansının ki, hərəkəti aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- 1) iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar;
- 2) iqtisadiyyatda yaranan müxtəlif mülkiyyət formaları ilə bağlı;
- 3) ölkənin dünya təsərrüfatına daxil olması ilə bağlı.

İş qüvvəsinin təklifi və ona olan tələb arasındakı nisbət konkret sosial-iqtisadi şəraitdən, iş qüvvəsinin dəyəri və qiymətindən, əmək bazarının konyukturasından, əmək bazarının tutumundan, işçi qüvvəsinin potensialından, ETT, demoqrafiya və miqrasiya proseslərindən asılıdır.

Əmək bazarında tarazlığa o zaman nail olmaq mümkündür ki, işçi qüvvəsinə tələb təklifə bərabər olsun.

3. Məşğulluq əmək bazarını səciyyələndirən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi. Məşğulluğun gəlirlərin formalaşmasına təsiri

Əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və dinamikası səmərəli məşğulluğun həyata keçirilməsilə birbaşa əlaqədardır. Əhalinin əksər hissəsinin gəlirləri əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə olunur. Buna görə də əmək qabiliyyətli əhalinin onun bacarığına, peşəsinə, ixtisasına və maraqlarına uyğun işlə təmin olunması onların gəlir əldə etməsinin əsas şərtidir. Məhz, bu baxımdan cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında məşğulluqla bağlı məsələlər mühüm yer tutur.

Məşğulluq dedikdə, insanların mal və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı, gəlir gətirən qanuni fəaliyyəti başa düşülür. Məşğulluq potensial əməyin və əmək qabiliyyətinin reallaşmasını, insanın konkret əmək kooperasiyasında iştirakını əks etdirir.

Azərbaycanda son illərdə məşğulluq sahəsində dəyişilməz bir tendensiya nəzərə çarpır: iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ildən-ilə yüksələn artım əmsali ilə dəyişilir. Deməli, əmək ehtiyatlarının artan hissəsinin əksəriyyəti ictimai istehsalatda iştirak edir və müvafiq yeni iş yerlərinin açılmasını tələb edir.

Cədvəl 1

Məşğulluq sahəsində əsas sosial-iqtisadi göstəricilər.

	2004	2005	2006	2008	2012
Əhalinin ümumi sayı, min nəfər	8347,3	8436,4	8532,7	8629,9	9004,9

İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	3865,0	3906,5	4264,2	4295,2	4318,2
İqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı, min nəfər	3809,1	3850,2	3973,0	4014,1	4056,0
Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı, nəfər	55945	56343	53862	50651	44481

Cədvəldən göründüyü kimi, iqtisadi fəal əhalinin və iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ildən-ilə artmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə 2004-cü illə müqayisədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 11,7%, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı isə 6,5% artmışdır. Öz növbəsində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı 2004-cü ildə mövcud analoji göstəriciyə əsasən 2012-ci ildə 79,5% təşkil etmişdir. rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayında nəzərə çarpacaq dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur. Bu da ölkədə məşğulluq sahəsində dövlətin apardığı siyasətin bariz nümunəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq sahəsində sosial müdafiə tədbirlərinin sırasında özündən asılı olmayan səbəblərdən işini və qazancını itirənlərin, həmçinin əmək bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayanların minimum maddi təminatına zəmanət verən sosial sığorta sisteminin inkişafı mühüm yer tutur. Sosial müdafiə və sosial sığorta yetkin olmadıqda onun nəticələri əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifini artıran və bununla da məşğulluq sahəsində gərginliyi gücləndirən amilə çevrilir. Məsələn, pensiyaçılar, azyaşlı uşağa qulluq edən qadınlar və təhsil alanlar dövlətin sosial müdafiə sistemi hesabına öz maddi ehtiyaclarını ödəmədiyi təqdirdə, onlar iş axtarmağa məcbur olurlar ki, bu da əmək bazarında gərginliyi artırır.

Eyni zamanda, məşğulluğa mənfi təsir göstərən amillər də mövcuddur və bu amilləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- biznes qurumları tərəfindən işəgötürülənlərə qarşı təşkilati təzyiqlər;
- işə qəbul olmaq istəyənlərə təşkilati, psixoloji və sosioloji təsirlər;
- işsizlərin müəyyən hissəsinin müvafiq texniki bacarıqlarının olmaması;

- qeyri-neft sektoru məhsullarının rəqabətlik baxımından müxtəlif olması və onun bu sahədə məşğul olanların gəlirlərində əks olunması;

- iqtisadi qərarlar verilən zaman şəffaflığın olmaması və bununla bağlı əhalinin, o cümlədən iş axtaranların tam məlumatlandırılmaması;

- məşğulluq xidməti işçilərinin müəssisələrdən tam informasiya almaması və onlara təsir etmə imkanlarının olmaması və s.

Son illər məşğulluq sahəsində narahatlıq doğuran problemlərdən biri də əmək bazarında xarici işçi qüvvəsinin iştirakı ilə əlaqədardır. Ötən dövr ərzində 3 minə yaxın əcnəbi üçün fərdi icazə alınmışdır, bu isə onların faktiki sayından aşağıdır. Bu da əmək bazarında yerli işçi qüvvəsinə öz ixtisasına uyğun iş tapmaqda çətinlik törədən səbəblərdən biridir.

Yuxarıda göstərilən maneələrin aradan qaldırılması məşğulluğun səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olar ki, bu da öz növbəsində əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bununla bağlı aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək məqsədəuyğundur:

1. Yeni iş yerlərinin yaradılması və səmərəliliyi aşağı olan iş yerlərinin yeniləşdirilməsi vasitəsilə işsizliyi və yarım-məşğuluğu azaltmaq;

2. Yeni iş yerlərinin yaradılmasında əsas rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan yarada biləcək səmərəli biznes-mühiti formalaşdırmaq;

3. İş axtaranla (iş qüvvəsinin təklifi) işəgötürən (işçi qüvvəsinə tələb) arasındakı münasibətlərin hər iki tərəf üçün sərfəli olmasını təmin etmək;

4. Dövlətin məşğulluq strategiyasını bütövlüklə həyata keçirmək.

Dövlətin məşğulluq siyasətinin mahiyyəti işçinin və onun ailəsinin həyat və inkişafı üçün kifayət qədər əmək haqqının əldə edilməsinə imkan verən səmərəli və optimal məşğulluğun təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasətin məqsədi tək səmərəli məşğulluğun ümumi səviyyəsinin saxlanılması deyil, həmçinin cəmiyyətin iqtisadi və sosial vəzifələrinin həll edilməsi, ilk növbədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini, insanların sağlamlığının, təhsilinin və peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsini də nəzərdə tutur.

4. İşsizlik və onun bazar konyunkturasına təsiri

Məşğulluqla yanaşı, əmək bazarını səciyyələndirən kateqoriya kimi işsizliyi də qeyd etmək lazımdır.

İşsizlik dedikdə, elə bir sosial-iqtisadi hal başa düşülür ki, o zaman əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi işləmək istəyir və işə hazırdır, lakin müəyyən vaxtda və müəyyən ərazidə müvafiq ixtisas üzrə özünə iş tapa bilmir. Başqa sözlə, işsizlik halı – işçi qüvvəsinin təklifinin işçi qüvvəsinə olan tələbi üstələməsidir.

İşsizlik sığortası işçi qüvvəsinin sosial təminatının mühüm unsuru olub, işsiz vətəndaşın yeni iş yeri axtardığı dövrdə işçi qüvvəsinin itirilmiş gəlirlərini kompensasiya etməyə, onun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasına və bununla da iqtisadiyyatı işsizliyin doğurduğu mənfi sosial nəticələrdən qorumağa xidmət edir.

Bəzən belə bir fikir vurğulanır ki, işsizlik müavinətinin yüksək, ödəmə müddətinin uzun olması insanlarda arxayınçılıq yaratmaqla iş axtarmağa maraq yaratmır, əksinə işsizliyi stimullaşdırır. Ona görə də əksər ölkələrdə işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinə zaman baxımından sərt məhdudiyyətlər qoyulur. Problemin kökünü həmçinin təminatlı və etibarlı əmək haqqı sisteminin, zəmanətli iş yerlərinin olmamasında axtarmaq lazımdır. BMT ekspertləri isə hesab edir ki, müavinətlərin yüksək olması işsizliyin davam etmə müddətinin artmasına mənfi yox, müsbət təsir göstərir, çünki müddət üçün konkret məhdudiyyətlər olduğundan, yüksək müavinət alan işsiz vətəndaş tezliklə onu itirəcəyinə əmin olduğundan daha fəal iş axtarmağa məcbur olur.

Azərbaycanda qanunvericiliyə əsasən əvvəlki 12 aylıq dövr ərzində işə və qazanca malik olan və məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda düşənlərə əvvəlki iş yeri üzrə orta aylıq əmək haqqının 70%-i məbləqində, lakin yaşadığı ərazi üzrə orta aylıq əmək haqqından yüksək olmayan məbləqdə işsizlik müavinəti təyin olunur.

Mövzu . 10. Məşgulluq sferasında sosial zəmanətlər

Suallar:

1. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti.
2. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin fəaliyyət mexanizmi
3. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində xidmətlərin növləri
4. Əhalinin sosial müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər.

1. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti.

Sosial zəmanət sistemi dedikdə əhalinin müxtəlif qruplarının qanunla təsdiqlənmiş təminat səviyyələri və formaları başa düşülür. Bu mexanizmlər uzunmüddətli təsir gücünə malik olan və qanunverici aktlarla zəmanət verilən sosial siyasət olub, əmək haqqı, pensiya sistemi və sosial təminat sahələrindəki aparılan tənzimlənmə prosesləridir. Sosial müdafiə sistemində isə hər şeydən əvvəl inflyasiya şəraitində pul vahidinin real məzmununu saxlamağa yönəlmiş, bu və ya digər iqtisadi çətinlikləri, müdaxilələri həyacanla qarşılayan ayrı-ayrı əhali qruplarının müdafiəsi üçün həyata keçirilən operativ mexanizmlərin ölçüləri daxildir.

Sosial zəmanət sistemlərinin formalaşmasının mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Sosial himayədarlıqdan imtina edərək, vətəndaşlara yalnız gəlir səviyyəsi prinsipi üzrə deyil, həm də onların əmək qabiliyyətliliyi dərəcəsindən asılı olaraq sosial zəmanət verilməlidir. Əmək qabiliyyətli işçilər üçün zəmanətin əsas forması onların əmək fəallığının yüksəlməsinə mütənasib gəlirlərini artırmaq imkanının təmin olunmasıdır. Əmək qabiliyyətini itirmiş əhali

qrupu üçün sosial zəmanətin üstünlük təşkil edən forması isə onlara federal, ərazi istehlak fondlarından, müəssisələrin (təşkilatların) sosial fondlarından vaxtlı-vaxtında pul və natural ödənişlərin verilməsidir.

2. Sosial zəmanət, mədafiə və qorunma sistemlərinin mobilliyi; bu sistemlər özlərində uzunmüddətli ölçülər kompleksini, operativ münasibət göstərmə, reaksiya vermə mexanizmlərini cəmləşdirirlər.
3. Varislik, yəni öncə mövcud olan mütəşəkkil quruluşlardan, üsullardan istifadə etmək və onları yeniləşdirmək, modernləşdirmək, daha yeni quruluş və üsullar yaratmaq.
4. Sosial sferanın idarəetmə prosesinin mərkəzləşdirilmiş üsulundan qaçmaq, ölkə, ərazi və yerli icra orqanları arasında funksiyaların bölünməsi.

Sosial zəmanət sistemlərinin formalaşmasının əsas kriteriyalarına baxılırsa, onda öncə sosial normativlərinin təyini zəruriyyəti meydana çıxır. Çünki zəmanətli və kompensasiya ödəmələri məhz bu normalara əsaslanmalıdır. Sosial normativ sistemləri dəyişməz qala bilməz. Əgər sosial siyasət həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdirsə, onda bu özünü müvafiq göstəricilərdə biruzə verməlidir.

Funksional nöqteyi-nəzərdən sosial-iqtisadi normativlər cari planlaşdırma üçün orientir rolunu oynayır. Qeyd edək ki, cari planlaşdırma gəlirin minimal səviyyəsini və vacib tələbatların təminatının minimal sərhədini təyin edir. Eyni zamanda sosial-iqtisadi normativlər sosial proqnozlaşdırmanın, sosial sferanın faktiki vəziyyətini təyin edən etalondur.

Sosial zəmanət, müdafiə və qorunmanın sistemləri təşəkkül taparkən həm də müəyyən həyat səviyyəsini idarəetmə sistemləri yaradılmalıdır.

Xalq təsərrüfatının iqtisadi üsullarla idarəedilməsinin formalaşdığı şəraitdə xalqın rifahının tənzimlənmə mexanizminin funksional prinsipləri aşağıdakılardır:

- müəyyən konkret əhali qrupunun sosial proqramlarına yönümlülük (bu ehtiyatların çatışmamazlığı şəraitində ən iqtisadi səmərəli yoldur);
- müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə üsul və formalarının razılaşdırılması (ölkə, onun ərazi bölgüləri və ilk iqtisadi mənzələrdə);

- müxtəlif idarəetmə subyektləri arasında funksiyaların dəqiq bölünməsi və məhdudlaşdırılması.

2. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin fəaliyyət mexanizmi

Ölkədə sosial standartların tədricən yüksəlişi zəminində məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə getdikcə daha çox vəsaitin tələb ediləcəyi gözləniləndir. Toplanan vəsaitlərin əhəmiyyətli qisminin hərbi xərclərə sərf edilməsi inkişafı təmin edən birbaşa istiqamətlər olmasa da məcburi xərclər kimi qalmaqdadır. Hökumət bu istiqamətlərdə siyasi kursunu dəyişdirməsə, artan neft gəlirlərini insan inkişafına, o cümlədən, yerlərdə icmaların inkişafına yönəltməkdə çətinliklərlə üzləşəcəkdir. Buna bariz nümunə kimi, 2003-2005-ci illərdə fəaliyyətdə olan və nəticələri bəlli olmayan «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı», və ya «2004-2005-ci illərdə Azərbaycanın regionlarının Sosial-iqtisadi inkişafı» proqramlarını göstərmək olar. Bu proqramların yerinə yetirilməməsi də gözlənilən idi. Vətəndaş cəmiyyətinin, o cümlədən icmaların yaxından cəlb edilmədiyi və yaxud yalnız hökumətin nəzarətində olan QHT-lərin cəlb edildiyi bu proqramlarda qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmaması təkcə hakimiyyətin fəaliyyətsizliyi ilə yox, həm də Qərb ölkələrinin siyasəti ilə izah edilməlidir. Azərbaycanda minimum sosial standartlar sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından verilən təkliflər aşağıdakılardır:

1. Pensiya təminatı sisteminin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;
2. Minimum əmək haqqının minimum istehlak büdcəsi ilə əlaqələndirilməsi;
3. Minimum istehlak səbətinin müəyyən olunmasında qiymət amilinin nəzərə alınması;
4. Aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi;

5. Minimum sosial standartlarının müəyyən olunmasında sosial normativlərin və normaların nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilməsi.

Respublikamızda hal-hazırda ümumi sosial yardım sisteminin yaradılması prosesi gedir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dünya Bankının yoxsulluğun azaldılması üzrə strategiyasının tətbiq edildiyi 70-ə yaxın ölkə sırasına daxil olub.

Bu baxımdan pensiya təminatı dövlətin sosial siyasətində önəmli yer tutur. Son illər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək haqlarının və aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, vətəndaşların pensiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı əmək haqqının və pensiyanın orta aylıq məbləği hələlik əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində deyildir. Eyni zamanda, pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizmi günün tələblərinə cavab vermir. Bu baxımdan vətəndaşların pensiya təminatının onların minimum həyat səviyyəsinin ödənilməsi səviyyəsinə çatdırılması və bütövlükdə pensiya işinin müasir tələblərə uyğun qurulması ölkədə pensiya islahatının aparılmasını zəruri edir.

Sosial müavinətlər əhalinin bir qrup sosial təbəqəsinin minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə verilir. Sosial pensiyalar əmək pensiyaları almayan qocalara, əlillərə ödənilir. Pensiya sahəsində mövcud olan nöqsanlara baxmayaraq sosial pensiyaların məbləği son illər ərzində hiss olunacaq dərəcədə artmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2007-2008-ci ilin əvvəlinə pensiyaçıların sayında və pensiyaların məbləğində müvafiq dəyişikliklər müşahidə olunur. Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya alanların sayı demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Lakin təyin olunmuş pensiyaların orta məbləğində 2008-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən 2007-ci ilə nisbətən qocalığa görə pensiyalar 56%, əlilliyə görə 42%, ailə başçısının itirilməsinə görə 55% artım müşahidə olunur. Müşahidə olunan artım pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatların bariz nəticəsidir.

Pensiyaçıların sayı və təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği
^{x)} (ilin əvvəlinə)

	2007		2008	
	Pensiyaçıların sayı, min nəfər	Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manatla ^{xx)}	Pensiyaçıların sayı, min nəfər	Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manatla ^{xx)}
Pensiyaçıların cəmi	1227	41.4	1249	62.9
o cümlədən: qocalığa görə	807	41	821	64.3
əlilliyə görə	281	45.4	291	64.6
ailə başçısının itirilməsinə görə	139	32.6	137	50.6

^{x)} Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Qanunlarına uyğun olaraq pensiyaların növ və tərkibində dəyişikliklər edilmiş və sosial pensiyalar sosial müavinətlərlə əvəz edilmişdir;

^{xx)} Hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslərin pensiya məbləği istisna olmaqla.

3. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində xidmətlərin növləri.

Əlillərin sosial müdafiəsini həyata keçirmək hər bir dövlətin önəmli sosial vəzifələrindən biridir.

Əlillərin sosial müdafiəsində sosial müdafiə fondu mühüm rol oynayır. Əlillərin sosial müdafiə fondunun büdcəsi respublika büdcəsinin vəsaiti, ayrı-ayrı təşkilatların, əmək kollektivlərinin, vətəndaşların ianələri, digər vəsaitləri hesabına formalaşır. Əlillərin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında respublikanın müvafiq səlahiyyətli orqanları, o cümlədən, Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, digər Nazirliklər mühüm rol oynayırlar.

Əlillərin sosial müdafiəsi ən çətin, ən məsuliyyətli və geniş əhatəli problemlərlə və onların həlli ilə bağlıdır. Əlilliyin qarşısının alınması, tibbi bərpa (əlilliyi törədən qüsurların müalicəsi), tibbi-peşə bərpa (əlilliyin əvvəlki peşə qabiliyyətinə qaytarılması və yaxud yeni peşə seçiminə uyğunlaşması) cəmiyyətin

sosial cəhətdən zəif əhali qruplarına göstərilən qayğının əsasını təşkil edir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlərin sosial müdafiə sisteminin diqqət mərkəzində olması dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin əsas mahiyyətini kəsb edir. Əlillərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, qorunması ilə bağlı fəaliyyət müntəzəm olaraq, fəallaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Əlillərin göstərilən tibbi xidmətin yüksək səviyyədə olması səhiyyə sisteminin müasir tələblərə tam cavab verməsindən və hər bir tibbi xidmətə ehtiyacı olan vətəndaşa göstərilən qayğıdan xəbər verir. Əlillərin cəmiyyətdə özlərini lazımsız, yararsız və tənha hiss etməmələri üçün onlara müəyyən məşğuliyyət növlərinin təqdim olunması məqsədilə, əlillərin təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi ilə bağlı şərait yaradılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki, əqli qüsurla dünyaya gələn əlil uşaqların məktəbəqədər təlim və tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, onların əqli və fiziki inkişafdakı qüsurulara görə xüsusi qruplarda cəmlənməsi və onlarla aparılan müvafiq fəaliyyət əlil uşaqların gələcək həyatlarında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, məktəb yaşında olan əlil uşaqların evdə təhsil alması, bunun üçün maddi təminatların və güzəştlərin verilməsi, bu sahədə valideynlərə göstərilən kömək və dəstək çox önəmlidir. Eyni zamanda, əlil uşaqların məktəbdənkənar tərbiyəsi üçün şəraitin yaradılması, həmçinin əlillərin orta, orta ixtisas və ali təhsili, onlar üçün ixtisaslaşdırılmış şöbə və yaxud qrupların yaradılması, onlara artırılmış təqaüdün verilməsi cəmiyyətin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biridir. Görülən tədbirlər nəticəsində əlillərin ictimai həyatda iştirakı ilə bağlı aşağıdakı məsələləri həll etmək mümkündür:

- əlillərin müəyyən növ əmək fəaliyyətilə məşğulluğunun təmin olunması;
- əlillər üçün xüsusi iş yerlərinin yaradılması;
- əlil əməyi tətbiq edən müəssisə və təşkilatlara uyğun güzəştlərin verilməsi;
- əlillərin səhhətinin peşə vəzifələrinin icrasına uyğunlaşdırması;
- əlillər üçün iş yerləri üzrə kvot müəyyən edilməsi, bu sahədə işverənlərin məsuliyyətinin artırılması;
- əlillərin əmək və istirahət rejiminin təşkili;

- əlillərə göstərilən sosial yardım növləri və onun düzgün seçilməsi (pensiylar, müavinətlər, birdəfəlik ödəncələr, dava-dərman, avtomobillər, protez-ortopediya məmulatları, xüsusi xidmət növləri və s.).

Ahılların sosial müdafiəsi ilk növbədə onlara göstərilən sosial xidmətlər sistemin əsasında təşkil olunur. Ahıllara göstərilən sosial xidmət onların həmin xidmətə tələbatının ödənilməsinə yönəldilən tədbirlərlərdən ibarətdir. “Ahıllara sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda sosial xidmət sahəsində ahılların hüquqları, sosial xidmətdən istifadə hüququ, qaydaları, sosial xidmətin formaları, sosial xidmət sistemi və s. müddəalar əks olunmuşdur. Qanunda sosial xidmətin aşağıdakı formaları göstərilir:

1. Evdə sosial xidmət: dərman vasitələrinin, zəruri ərzaq və əsas tələbat mallarının almağa kömək göstərmək; qida qəbul edilməsinə, digər məişət xidmətinin göstərilməsinə köməklik; tibbi yardım və onların tibb müəssisəsinə müşayət olunması; yaşayış yerində sanitariya-gigiyena şəraitinin yaranması.

2. Yarımstasionar sosial xidmət: qohumları ahıllara qulluq edə bilmədikləri halda tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən onların sosial xidmət müəssisələrində yerləşdirilməsi, onlara bu müəssisələrdə sosial-məişət, tibbi və mədəni xidmətlərin, qidalanmalarının, istirahətinin təşkil edilməsi.

3. Stasionar sosial xidmət: xüsusi məqsədlə, yaradılmış müəssisələrdə ahıl adamın fiziki durumu, psixi pozuntusu və digər hallar nəzərə alınmaqla tibbi və sosial reabilitasiya tədbirləri həyata keçirilir.

4. Fərdi qaydada peşəkar sosial xidmət.

5. Sosial-məsləhət yardımı: bu fəaliyyət dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Stasionar sosial xidmət müəssisəsi rəhbərləri, kollektivləri ahılların insan və vətəndaş hüquqlarına riayət etməli, təhlükəsizliyini təmin etməli, digər müvafiq vəzifələri həyata keçirməlidirlər.

Azərbaycanda pensiyaların məbləğinin artımına, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında narazılığın aradan qalxmasına və sosial ədalətin bərpa olunmasına dair mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Butün bunlar ölkədə aparılan sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsidir və bu mərhələdə atılan addımlar "2009-2015-ci

illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda da yer tutur. Bu sahədə mövcud tədbirlərdən biri keçmiş dövrdə qazanılmış əmək pensiyası hüququna malik olan insanların pensiya məbləğinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, pensiya təyinatında yanlış hesablama qaydasının aradan qaldırılması və onunla da pensiya təminatı sistemində şəffaflığın təmin olunması nəzərdə tutulur. Yeni qaydaya əsasən, sığorta olunanların (pensiya təyin edilməmiş şəxslərin) 2006-cı ilin 1 yanvarınadək olan dövrə aid ümumi iş stajının hər ili üçün müəyyən məbləğində pensiya kapitalının hesablanması nəzərdə tutulur. Göstərilən yeni sadələşdirilmiş qaydanın tətbiqi bütün sığorta olunanlar üzrə ilkin pensiya kapitalı şəklində fərdi hesablarda qeydiyyatının aparılmasına imkan verəcəkdir ki, bu da gələcəkdə vətəndaşlardan heç bir sənəd almadan müasir Avropa standartlarına uyğun avtomatlaşdırılmış pensiya təminatına şərait yaradacaqdır.

4. Əhalinin sosial müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər.

Azərbaycandakı sosial-iqtisadi vəziyyətin mövcud xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərinin inkişafı sosial problemlərlə müşayiət edilir. Belə şəraitdə dövlətin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini sosial problemlərin həlli istiqamətləri ilə glaqələndirməkdən ibarətdir. Sosial norma və normativlərə istiqamətləndirilmiş sosial bazar təsərrüfatının təşkili ilk növbədə dövlətin səmərəli sosial siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkündür.

Ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xüsusi məqsədli proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir: «2003-2005-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2005-2008-ci illər üçün Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf Proqramı» və s.

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində dövlətin strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- Aztəminatlı əhali qruplarının maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması;
- əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin, sağlamlığın mühafizəsi, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mənzillə təminat sahəsində vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;
- ailənin, qadınların, uşaqların və gənclərin sosial təminatın və hüquqlarının genişləndirilməsi;
- sosial infrastrukturun kökündən təkmilləşdirilməsi.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən birini əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlılıq prinsipinin yerinə yetirilməsi, aztəminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin, əlillələrin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişiklərin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- yüksək məhsuldarlı əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması.

Bu və digər məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər Yoxsulluğun Azaldılması üzrə, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı üzrə Dövlət Proqramlarında və başqa proqramlarda öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkədə sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Bununla yanaşı ölkədə daha təkmil sosial sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;
2. əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;
3. sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;
4. vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;
5. sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;
6. əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tətbiq edilməsi.

Dövlət əhalinin sosial müdafiəsini öz üzərinə götürməklə fərdləri və ev təsərrüfatlarını müdafiə edə bilər. Əgər ölkədə yoxsulluq dərinləşərsə, onda dövlət tərəfindən fərdləri və ev təsərrüfatlarını riskdən və təhlükədən müdafiə edilməsi daha da çətinləşir və onları aradan qaldırılması üçün daha çox vəsait tələb olunur. Ona görə də, dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısının alınması istiqamətində geniş şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Çünki, yoxsulluğun dərinləşməsi doğulanda gözlənilən ömür müddətini azaldır, əhalinin təhsil almasını, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini çətinləşdirir ki, bu da son nəticədə insan inkişafına və həyat səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Mövzu 11. Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması

1. Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının mahiyyəti və funksiyaları.

2. Əmək fəaliyyətinin stimullarının növləri və stimullaşdırmanın təşkilinə olan tələblər.
3. Əmək haqqı – maddi motivlərin əsası kimi.
4. Əməyin ödənilməsinin sosial məsələləri.

1. Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının mahiyyəti və funksiyaları.

Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması anlayışını geniş və dar mənada başa düşmək olar. Sözün geniş mənasında əmək sferasında işçilərin davranışına nəticə etibarlı ilə təsir edən bütün daxili və xarici amilləri stimullaşdırılmasının toplusu hesab etmək olar. Lakin bununla yanaşı başqa amillərdən fərqli olaraq stimulaşdırma deyil, vasitəçilik qaydasında işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Stimullaşdırmanın prosesi öz sferasında tələbat, mənafe, motivləşdirmə və sair məsələləri daxil edir. Bununla belə stimullaşdırılma yuxarıda göstərilənləri və digər xarici şəraitin və işçinin daxili strukturunun (bir şəxsiyyət kimi) ona təsir edən amillərin təsiri zəruriyyətindən meydana çıxır. Stimullaşdırmadan ona görə də əmək fəaliyyətinin idarə olunması üçün mühüm bir vasitə kimi istifadə olunur. Çünki əmək situasiyasının vəziyyəti, onun çox cəhətliliyi işçinin fəaliyyətini bu və ya digər qaydada və istiqamətdə stimullaşdırmağı tələb edir. Çünki əməyin ödənilməsinin müxtəlif sistemlərindən tutmuş əməyin məzmununa qədər ayrı-ayrı stimullaşdırıcı amillər işçilərin əmək fəaliyyətinin artırılmasına eyni dərəcədə təsir göstərmirlər; yalnız işçiyə, şəxsiyyətə daha əhəmiyyətli olan amil, onun üçün sövqəddici bir vasitəçiyə çevrilir və beləliklə də bu işçidə müəyyən maraq doğurur, həm də bilavasitə fəaliyyət motivlərini formalaşdırır. Burada obyektiv və subyektiv amillər işçinin təmsalında özünün dialektik vəhdətini təmin etmiş olur. Lakin bu vəhdətlik bəzilərinin fikirləşdiyi kimi eklektik qaydada deyil, üzvi vəhdətlik halında təşəkkül tapır. Üzvi vəhdətlik indiki halda o deməkdir ki, əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan bu proseslər, ünsürlər qarşılıqlı olaraq bir-birinə nüfuz edir, hətta biz deyərdik ki, bir-birinin mahiyyətinə daxil olur. Burada ən çətin məsələ həmin keçid prosesinin, mərhələsinin hüdudunu müəyyən etməkdir. Bu proses stimulaşdırma üçün ideal zamanda bir sosial xassə kimi çıxış edir.

Stimullaşdırmanın zərurəti insan fəaliyyətinin öz məzmununda, obyektiv reallığın mövcudluğunda və istehsal proseslərinin səmərəli təşkilində insan amilinin rolunun artırılması zərurətdən irəli gəlir. Stimul mənafeələrin dərk edilməsinin mürəkkəb amilləri ilə bağlıdır. Ona görə də mənafeələrin dərk edilməsi məsələləri kortəbii idarə olunan və olunmayan istiqamətdə təzaher edə bilər, ona görə də hər hansı bir işçi stimullaşdırıcı vasitələri düzgün seçməyə də bilər, həm də burada qeyri-düzgünlük yalnız ictimai mənafeələrlə ziddiyyət təşkil etməsi mənasında deyil, özlərinin mənafeələri baxımından da ola bilər, çünki əmək fəaliyyətində konkret mənəfe və stimulların subyektiv-psixoloji fenomeni də meydana çıxır bilər. Demək, heç də stimullaşdırmanın psixoloji aspektinin rolunu inkar etmək olmaz. Sosial idarəetmə birinci növbədə insanların idarə olunması olduğuna görə stimullaşdırılma sosial proseslərin tənzimlənməsinin idarə olunmasının universal prinsipi və atributudur. Digər tərəfdən isə stimula və motivdən fərqli olaraq stimullaşdırma idarəetmə subyektinin fəaliyyət növlərindən biridir, həm də idarəetmə vasitəsidir.

Stimullaşdırma onun bilavasitə bağlı olduğu əməyin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfi, onların qarşılıqlı halda ölçülməsi və qiymətləndirilməsi sosioloji tədqiqatların ən mühüm obyektidir. Burada maddi tələbat, maddi maraqa, ailələrin ümumi gəlirində əmək haqqının xüsusi çəkisi, real əmək haqqının dinamikası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda göstərilən kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirini belə təsəvvür etmək olar.

Bu əlaqənin öyrənilməsində, sosioloji tədqiqində əmək haqqını, gəlirlərin fəhlə peşələri, sosial qruplar və təbəqələr üzrə qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu əməyə maddi marağın formalaşması amillərin təhlili baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Stimullaşdırma vasitələrinin optimal variantlarının seçilməsində həm kollektiv rəhbəri, həm də işçilər də maraqlı olmalıdır.

Kollektiv rəhbəri üçün stimullaşdırma vasitələri mühüm bir iqtisadi metod kimi istifadə olunur, ayrı-ayrı işçilər üçün isə stimula onların müəyyən tələbatlarının reallaşmasına xidmət edir. Ona görə stimullaşdırmanın təşkili məsələlərinə ciddi fikir vermək tələb olunur. Elə etmək lazımdır ki, bu işçilərin əməyinin son uğurlu nəticələri

üçün işçilərin marağının güclənməsinə xidmət edə bilsin. Bu baxımdan stimullaşdırma işçinin əmək fəaliyyəti və davranışının tənzimlənməsi sistemində mühüm yer tutmalıdır. Stimullaşdırma çoxcəhətli bir prosesdir və ona görə də əmək istehsal fəaliyyətinin bütün istiqamətləri ilə bu və ya digər formada (birbaşa və dolayısı) əlaqədar olur. Bu baxımdan stimullaşdırma həm də müəyyən funksiyaları icra edir, onun təbiətində, məzmununda müəyyən funksiyalar vardır:

- a) İqtisadi funksiya;
- b) Sosial funksiya;
- c) Sosial – psixoloji funksiya;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyalar istər özlərinin bir-birinə münasibətləri baxımından, istərsə də işçilərə, əmək kollektivlərinə təsiri cəhətdən müstəqil əhəmiyyətə malikdirlər. Bununla belə bu funksiyalar real həyatda bir-birilə üzvi şəkildə bağlıdırlar. İqtisadi funksiya istehsalın səmərəsinin artmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə xidmət müəssisə daxili təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Sosial funksiya işçinin kollektivdəki sosial iqtisadi vəziyyəti, onun əmək bölgüsü sistemində tutduğu mövqe və bundan asılı olaraq onların fəaliyyətinə kompleks sosial tədbirlər və vasitələr qaydasında təsir göstərmək, tələbatlarını ödəmək, qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə bağlıdır. Sosioloji- psixoloji funksiya stimullaşdırma sisteminin işçilərin daxili aləminin formalaşdırılması (tələbat, dəyərlər, meyillər, motivlər), onun sayəsində işçidə əməyə münasibəti bu və ya digər münasibətlər tipinin formalaşdırılmasıdır. Sosial – psixoloji funksiya mənəvi, tərbiyəvi funksiya ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

İndi əmək haqqının işçi qüvvəsinin fərdi təkrar istehsalı baxımından az əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə, onun əmək fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti xeyli aşağı enmişdir. Eyni zamanda bununla əlaqədar olaraq peşə fəaliyyətinə olan maraq da azalmışdır ki, bir sözlə, sosial və əmək passivliyi baş vermişdir. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, əməyə olan maraq və ondan əldə edilən gəlir və qeyri-əmək gəlirləri arasında böyük ziddiyyətlər meydana çıxarılmışdır. Bu onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində

insan fəaliyyəti üçün mənəvi hesab edilən motivlər və stimullar bir çox hallarda yerlərini dəyişmişdir.

2. Əmək fəaliyyəti stimullarının növləri və stimullaşdırmanın təşkilinə olan tələblər.

Əməyin stimullaşdırılmasının optimallığı birinci növbədə kompleks tələblərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu bir tərəfdən zamanın konkret dövrünün tələblərini, ikincisi əmək kollektivlərinin konkret xüsusiyyətlərini, üçüncüsü hər bir işçinin sosial keyfiyyətini və psixoloji tipini nəzərə almağı zəruri hesab edir. Ona görə də stimullaşdırma üzrə tədbirlər kompleks xarakter daşmalıdır.

Elə etmək lazımdır ki, maddi stimullaşdırma və onun mənası işçi tərəfindən tam aydınlığı ilə dərk olunsun, onun əməyə münasibətinin məqsədyönlü motiv əsasına çevrilə bilsin. Ona görə də burada şəxsi maddi marağın böyük əhəmiyyəti vardır, çünki şəxsi maddi maraqlandırma eyni zamanda işçinin şəxsi məsuliyyətinin artması deməkdir. Bu müasir dövrdə də çox vacib bir maraqlandırma formasıdır. Bəziləri belə hesab edir ki, istehsalın geniş miqyaslı təşkili xarakteri yuxarıda göstərilən maraqlandırma formasının əhəmiyyətini arxa plana çəkir. Əksinə müasir istehsal şəxsi məsuliyyət və beləliklə də şəxsi maraq olmadan inkişaf edə bilməz. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, əməyə şəxsi maraq peşə marağı və əmək intizamı ilə bağlıdır. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, əməyə şəxsi maddi və mənəvi maraq oyadan əmək kollektivlərində işin səmərəsi və keyfiyyəti də yüksək olur. Lakin bu heç də digər amillərin rolunun inkar edilməsi demək deyildir.

Stimullaşdırmada başlıca məqsəd insanın əmək davranışını fəallaşdırmaqdan ibarətdir. Bunu isə birinci növbədə işçilərdə müsbət emosiyalar və yüksək hislər yaratmaqla həyata keçirmək olar. Stimullaşdırmada bir sıra tələb və yaxud prinsiplərə əməl olunmalıdır:

1-ci prinsip – stimullaşdırma iqtisadi, sosial və psixoloji amillərin vəhdətliyinin nəzərə alınması;

2-ci prinsip – tətbiq olunan stimullaşdırma formalarının əmək kollektivlərində pozitiv mənəvi psixoloji şəraiti təmin etməsi;

3-cü prinsip – maddi və mənəvi maraqlandırmanın əlaqələndirilməsi və differensiya edilməsi;

4-cü prinsip - əmək fəaliyyətinin daxili və xarici tənzimləyici stimullaşdırıcılarının optimal əlaqələndirilməsi;

5-ci prinsip – istehsalın son nəticələrində kollektiv və şəxsi töhvənin tam nəzərə alınması;

6-cı prinsip – stimullaşdırmada əməyin, peşənin ictimai, sosial reputasiyasının nəzərə alınması;

7-ci prinsip – sosial ədaləti gözləmə və qiymətləndirmə;

8-ci prinsip – stimullaşdırmanın səmərəliliyi;

9-cu prinsip – müəyyənlik və ardıcılıq;

10-cu prinsip – stimullaşdırmanın aşkarlığı.

İşçilərin əməyə münasibətlərinin bir sıra cəhətləri və tələbləri vardır. Bununla əlaqədar olaraq stimullaşdırmanın bir xarici təsiredici vasitə kimi öz müxtəlifliyi və xüsusiyyətləri vardır. Eyni zamanda stimullaşdırmanın bir sıra ümumi, necə deyərlər, standart növləri və metodları vardır. Bunlar sosioloji və iqtisadi ədəbiyyatlarda özünün geniş şərhini tapmışdır. Lakin bununla belə ən vacib məsələlərdən biri stimullaşdırma işlərinin sistemləşdirilməsi, konkret əmək şəraitindən asılı olaraq onun forma və sistemləri arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərinin aşkara çıxarılması, bir-birinə və konkret əmək fəaliyyətinə təsirinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Burada həm də stimulların vacibliyinə görə qruplara və pillələrə ayrılmasının da az əhəmiyyəti yoxdur. Ona görə də belə qruplaşmalarda, təsnifata ayırmada ən başlıca meyar yenə də tələbat və əməyin məzmunudur.

Tələbat isə məlum olduğu kimi maddi və qeyri-maddi tələbat növlərinə ayrılır və onların da öz növbəsində müxtəlifliyi vardır. Bununla əlaqədar olaraq stimula da maddi və qeyri-maddi stimula ayrılır. Maddi stimula həm pul (əmək haqqı, mükafat, əmək haqqına əlavələr) və həm də qeyri-pul (istirahət və müalicə üçün putyovkalar, mənzil və s.) formasında olur.

Qeyri-maddi stimulların diapazonu daha genişdir. Buna sosial, mənəvi, yaradıcı və sosioloji-psixoloji stimullaşdırma aspektləri daxildir.

3. Əmək haqqı – maddi motivlərin əsası kimi.

Maddi stimullaşdırmada maddi motivlərin özəyini təşkil etməli olan əmək haqqı əsas rola malik olmalıdır. Maddi stimullaşdırmada əmək haqqının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu stimullaşdırma formasının başlıca mahiyyəti yalnız maddi tələbatın ödənilməsi ilə deyil, həm də onun sosial xassəsi, təbiəti ilə də müəyyən olunur. Onun nəticələri baxımından həm də psixoloji cəhətləri də vardır. Əmək haqqının digər xüsusiyyətlərindən biri onun kəmiyyətə müəyyən oluna bilməsi ilə bağlıdır, çünki fəhlə başqa stimullaşdırıcı amillərdən fərqli olaraq əmək haqqının konkret səviyyəsinə nəzərən asanlıqla ayrı-ayrı iş yerlərinə, əmək fəaliyyəti növlərinə öz münasibətini bildirə bilər. Bu baxımdan əmək haqqı həm də işçi üçün daha yaxın, daha aydın hiss olunan stimullaşdırılma vasitəsidir. Həm də əmək haqqının sosial, tərbiyəvi əhəmiyyəti də vardır. Fəhlə başqa cəhətlərlə yanaşı əmək haqqının səviyyəsinə nəzərən onun əməyinə verilən qiyməti müəyyən edə bilər. Görünür elə buna görə də xarici firma və şirkətlərdə bu cəhətə böyük əhəmiyyət verilir.

Bazar münasibətlərinin formalaşma mərhələsində əmək haqqı idarəolunmaz bir problemə çevrilmişdir. Bu özünü aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür etdirmişdir:

- 1) Əmək haqqının artımı istehlak mallarının qiymətinin artımından əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır;
- 2) Əmək haqqının faktiki artımının əmək fəaliyyətinin, əməyin səmərəliliyinin nəticələri ilə zəif əlaqələri vardır;
- 3) Ayrı-ayrı istehsalçıların inhisarçılığı üzündən müəssisələrarası əmək haqqının səviyyəsində böyük fərqlər əmələ gəlmişdir. Bu prosesə təsir etmək üçün dövlət tənzimlənməsi vasitələri kifayət dərəcədə dəqiq deyildir;
- 4) Bütün bunların bu və ya digər səbəbləri nəticəsində əmək haqqının hər iki istiqamətində - həm maddi tələbatın ödənilməsi və həm də əmək məhsuldarlığının stimullaşdırılması istiqamətində mənfi nəticələri olmuşdur. Əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımını qabaqladığı bir şəraitdə belə əmək haqqı öz rolunu icra edə bilməmişdir;

- 5) Müəssisələrin gəlirləri və əmək haqqı üzərində nəzarət mexanizmi son dərəcə zəifdir;
- 6) Əmək haqqının işçi qüvvəsinin təkrar istehsalındakı kəmiyyətə rolu minimum həddə (20-30%) olduğu bir şəraitdə belə, bir çox müəssisələrdə və sahələrdə istehlak fonduna mənfəətdən ayırmalar 80-90% səviyyəsində olmuşdur. Bu isə yığım fondunu heçə endirmiş, istehsal yığım fonduna böyük zərbə vurmuş və beləliklə də müəssisə və iri sahələrin investisiya fəallığını aşağı səviyyəyə çatdırmışdır;
- 7) Əmək haqqı sahəsindəki situasiya həm də onunla kəskinləşmişdir ki, bir çox müəssisələrdə mənfəətdən başqa alınan kreditlər, bir sıra fondlar, hətta istehsalın inkişafı fondunun vəsaiti əmək haqqı fonduna keçirilmişdir;
- 8) Əmək haqqı sferasında vəziyyət qiymətin neqativ qaydada formalaşması nəticəsində də kəskinləşmişdir. Bu yalnız qiymətlə, əmək haqqı və ailə gəlirləri ilə bağlı olan aspektlə məhdudlaşmış, həm də qiymət amilinin ardıcıl olaraq istehsal xərclərinin artımının bir növ katalizator rolu oynaması ilə bağlıdır;
- 9) Mülkiyyət formalarından asılı olaraq ayrı-ayrı məsələlərdə eyni əmək üçün verilən əmək haqqı arasında, həmçinin mənfəətin həcmi arasında böyük fərqlər əmək haqqının səviyyəsində həddindən artıq heç bir əsası olmayan fərqlərə səbəb olmuşdur.

Əmək fəaliyyətinin stimül növlərindən biri sosial stimuldur. Sosial stimül işçinin özünü təsdiq etməsi tələbatı ilə bağlıdır. Bu həm də onun müəyyən ictimai mövqə tutmaq, hakimiyyət pilləsində oturmaq arzusundan irəli gəlir. Demək stimullaşdırma zamanı idarə subyektindən bu cəhət obyektiv şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Stimullar içərisində mənəvi stimulların da böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işçi tərəfindən onun fəaliyyətinin bəyənilməsi, qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır və ona görə də müxtəlif mənəvi həvəsləndirmə formalarını tələb edir.

Burada yaradıcı stimulun da az əhəmiyyəti yoxdur. Yaradıcı stimül özünü reallaşdırılması, özünü təkmilləşdirilməsi, özünümüdafiəsi ilə əlaqədardır.

Stimullaşdırmanın mühüm növlərindən biri sosioloji – psixoloji stimuldur. Bu stimulun növü əmək kollektivlərindən ünsiyyət tələb edir, digər tərəfdən isə işçi onun vasitəsi ilə özünü təsdiq edir. Ona görə də burada sosioloji – psixoloji iqlim adamlar

arasındaki münasibətin formaları, adamların tələbatı və mənafeləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Əməyin ödənilməsinin sosial məsələləri.

İstehsal kollektivlərinin sosial funksiyalarının dəyişilməsi həm də əməyin ödənilməsi sisteminə təsir göstərir. Çünki işçinin əməyə münasibəti – məsuliyyəti, intizamı və təşəbbüskarlığı xeyli dərəcədə əməyin sosial aspektli təşkilindən asılı olur. Çünki burada əmək təşkilinin kollektiv formasında fəhlələrin sosial fəallığı və işin nəticələrinə sosial nəzarəti daha güclü olur və aydın nəzərə çarpır. Burada nəzarət əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) briqada üzvlərinin gündəlik fəaliyyəti haqqında informasiya almaq;
- 2) informasiyanın təhlili və ondan obyektiv nəticələr çıxarmaq;
- 3) faktiki vəziyyətin qəbul olunmuş norma və standartlarla müqayisəsi və onun əsasında hər kəsin ümumi əmək fəaliyyətində fərdi xidmətin müəyyən edilməsi;
- 4) briqada və onun üzvlərinin əmək davranışının tənzimlənməsi;

Göründüyü kimi, bu nəzarətin istehsal nöqtəyi nəzərindən başqa, sosial və mənəvi-psixoloji əhəmiyyəti də vardır. Bu isə nəzarətin və bütövlükdə idarəçiliyin demokratik iş üslubunu müəyyən edir. Həm də indiki şəraitdə briqadalar üçün əmək haqqının hansı forma və sistemlərinin hüququ verilmişdir. Adətən briqadalarda əmək haqqının (qazancın) bölüşdürülməsinin aşağıdakı formaları vardır:

- a) tarif dərəcələri və işlənmiş vaxta görə;
- b) yalnız işlənmiş vaxta görə;
- c) faktiki işlənmiş işə görə;
- d) şərti tarif dərəcələri və işlənmiş vaxta görə;
- e) əməkdə iştirak etmə əmsalına (ƏİƏ) görə;

Əlbəttə, bu variantların hər birinin üstün və çatışmayan cəhətləri vardır. Lakin biz burada nisbətən tam aydın olmayan şərti tarif dərəcəsi haqqında bəzi məsələləri qeyd etmək istərdik. Şərti tarif dərəcələri bir qayda olaraq aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

- a) fəhlə özünün tarif dərəcəsiindən yüksək olan işləri gördükdə;

- b) ayrı-ayrı fəhlələrin əmək məhsuldarlığının səviyyəsi əksər briqada üzvlərinin məhsuldarlıq səviyyəsindən gözəcarpacaq dərəcədə fərqləndikdə;
- c) istehsalın normal, ahəngdar gedişi zərurəti ilə əlaqədar olaraq peşələrin qovuşması şəraitində;

Lakin bir sıra hallarda nəinki fəhlənin tarif dərəcəsi artırılmır, hətta onun gördüyü iş malik olduğu dərəcədən aşağı iş qiyməti ilə müəyyən olunur.

- a) müəyyən dərəcə tələb edən işlərdə çalışan fəhlə bütün iş kompleksinə kifayət qədər yiyələnmişdikdə;
- b) aşağı dərəcəli işin səviyyəsi fəhlənin faktiki yüksək tarif dərəcəsinə uyğun gəlmədikdə;
- c) müvafiq dərəcədə olan fəhlənin əmək məhsuldarlığı digər briqada üzvlərinin əmək məhsuldarlığından xeyli aşağı olduqda.

Son dövrlərdə həm bütövlükdə briqadanın işinin son nəticələrini, həm də ayrı-ayrı fəhlələrin konkret fəaliyyətini nəzərə almaq məqsədilə əməkdə iştirak etmə əmsalı sistemi geniş yayılmışdır.

Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tarif dərəcələri və işlənmiş vaxta görə bölüşdürülən əmək haqqı bir sıra amilləri nəzərə almaqla ƏİƏ əsasında dəqiqləşdirilir.

ƏİƏ bir qayda olaraq usta və briqadının rəhbərliyi ilə briqada şurası tərəfindən müəyyənləşdirilir və fəhlələrlə razılaşdırılır. Bu əmsallar müəyyən konkret iş yerləri üçün müəyyənləşdirilir və həm də işin mürəkkəbliyi, ağırlığı, zərərliyi və istifadə olunan avadanlığın xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Lakin bir sıra hallarda bu vacib amillər nəzərə alınmadan ancaq dərəcə və işlənmiş vaxt formal, standart olaraq əsas götürülür ki, bunu da elmi-metodoloji və həm də praktiki baxımdan düzgün hesab etmək olmaz. Çünki əməyə münasibətin xarakteri ilə texniki-texnoloji əlaqələrin qarşılıqlı asılılığını nəzərə almaq olmaz.

Mövzu 12. Sosial partnyorluq, proqnozlaşdırma və gəlirlər siyasəti

Suallar:

1. Proqnozlaşdırmanın mahiyyəti, növləri və mərhələləri
2. Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balans hesablamaları
3. Proqnoz hesablamalarda gəlirlərin dinamikasının nəzərə alınması
4. Əhalinin pul gəlirlərinin xərclər istiqamətləri

1. Proqnozlaşdırmanın mahiyyəti, növləri və mərhələləri

Proqnozlaşdırma dedikdə hər hansı bir fəaliyyətin, prosesin həyata keçirilməsində gələcək dövr üçün gözlənilən dəyişikliklərin müxtəlif metodlarla hesablama əsasında müəyyən olunması və nəzərdə tutulması başa düşülür.

Gəlirlərin paylanma proporsiyası və mümkün artım tempinin təyini əhalinin istehlakının quruluşunun yaxşılaşdırılması və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi sosial proqramlarının həyata keçirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biridir və xüsusən ölkə miqyasında proqramlaşdırmada vacib rol oynayır.

Qısamüddətli (5-7 il) proqnozlaşdırma aparılan zaman həm əvvəl qəbul olunmuş qərarların nəticələrinin qiymətləndirilməsi zəruriyyəti meydana çıxır, həm də müxtəlif hesablamalar əsasında sosial-iqtisadi siyasət sahəsində qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün həyata keçirilən tədbirlər içərisində ən səmərəli variantların müəyyənləşdirilməsi problemi yaranır.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırma çərçivəsində sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin müəyyən olunması prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, uzunmüddətli proqnozlaşdırmada bu məqsədlərə uyğun olaraq gəlirlərin və istehlakın dinamikasının formalaşması sahəsində daha geniş imkanlar yaranır.

Ümumi halda proqnoz hesablamalar əsasən üç mərhələdə aparılır:

1. proqnoz müddətindən əvvəl baza dövrünün mühüm problemlərinin aşkara çıxarılması və kəmiyyət cəhətdən müəyyənləşdirilməsilə bağlı analitik proseduraların həyata keçirilməsi;
2. ayrı-ayrı rifahların və xidmətlərin istehlak səviyyəsilə müəyyən olunan sosial sahənin inkişafının məqsədli istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi;
3. məhz, mövcud variantlardan ən əlverişlisinin seçilməsi şərtilə proqnoz hesablamaların aparılması.

Proqnoz tədqiqatların bu mərhələləri bütün iqtisadi proqnozlar üçün səciyyəvidir. Məsələn, məqsədli istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsi və alternativ variantlardan ən əlverişlisinin seçilməsi ilk növbədə orta və uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Eyni zamanda, bu və ya digər dərəcədə onlardan qısamüddətli proqnozların işlənməsində də istifadə olunur. Proqnozun işlənməsində əhəmiyyətli məsələlərdən biri gəlirlərin səviyyəsi üzrə dəyişikliklərin iqtisadiyyatın bütün bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınmasıdır. Məsələn, əmək haqqının səviyyəsi və ona edilən əlavələr istehsal sahəsində istehsal məsrəflərinin səviyyəsinə və sosial sahədə büdcə xərclərinin həcminə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Öz növbəsində, istehsal sahəsində məsrəflər və gəlirlər büdcə gəlirlərindən, istehsalın həcmindən və qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq formalaşır. Buna görə də gələcək dövr üçün real əmək haqqının səviyyəsində nəzərdə tutulmuş dəyişikliklərin aparılması müəyyən sosial-iqtisadi göstəricilərin (istehlak dinamikasının, məşğulluğun, qiymətlərin səviyyəsinin) büdcənin gəlirlər hissəsi ilə əlaqələndirilməsinin nəticəsində mümkündür.

Proqnoz sahəsində təcrübəyə əsasən demək olar ki, istehlakın səviyyəsi üzrə proqnozun işlənməsi gələcək dövr üçün istehsalın və qiymətlərin dinamikasının kifəyyət qədər ümumiləşdirilmiş göstəricilərinə əsaslanır. Proqnoz müddətinin əvvəlində bu göstəricilər təxmini olur və sonrakı hesablamalarda ardıcıl qadada dəqiqləşdirilir.

2. Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balans hesablamaları

Proqnoz hesablamalarda istifadə olunan alətlərin əsasını əhalinin pul gəlirlər, xərclər və yığımlarının balansı təşkil edir.

Gəlirlər və xərclər ayrı-ayrılıqda əhalinin gəlirlər və xərclər balansında əks olunur. Əhalinin gəlirləri və xərcləri balansı tərtib edilərkən, əhalinin pul vəsaitlərinin bir hissəsinin mənzil-tikinti problemlərinin həllinə, sosial sığortaya, vergi və s. kimi ödəmələrə ayrılması nəzərə alınmalıdır.

Pul gəlirləri və xərcləri balansı bir tərəfdən əhalinin, digər tərəfdən dövlət və özəl müəssisələrin, ticarət və xidmət sahələrin arasındakı pul dövriyyəsini xarakterizə edir.

Gəlirlər və xərclər balansı əhalinin bütün təbəqələri üzrə aparılır və bu balansdan əhalinin bütün qrupları üzrə real gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinin müəyyən olunmasında əsas hesabat aləti kimi istifadə edilir. Balans həm də əhali qruplarının öz aralarında apardığı alqı-satqı prosesində pul dövriyyəsini və xidmət sferasındakı pul ödənişlərini də əhatə edir.

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri üzrə balansın tərtib olunması real gəlirlər, pərakəndə mal dövriyyəsi, yığım və pullu xidmətin miqdarı arasındakı nisbəti təyin etmək üçün zəruridir. Eyni zamanda balans əhalinin real gəlirlərinin artım tempini və pul dövriyyəsinin dayanıqlığının təyin edilməsində mühüm rol oynayır.

Balans tərtib edilərkən əhalinin pul vəsaitlərin bir hissəsi mənzil-tikinti problemlərin həllinə, dövlət sığortasına, vergi və s. kimi ödəmələrə ayrıldığı nəzərə alınmalıdır. Pul gəlirlərin və xərclərin balansı bir tərəfdən əhalinin, digər tərəfdən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin arasındakı pul dövriyyəsini xarakterizə edir. gəlirlərin və xərclərin balansı əhalinin bütün təbəqələri üzrə aparılır və bu balans əhalinin bütün qrupları üzrə real gəlirlərin hesablanmasında əsas hesabat aləti kimi istifadə edilir. Balans həm də əhali qruplarının öz aralarında apardığı alqı-satqı prosesində pul dövriyyəsinin və xidmət sferasında pul ödənişləri də əhatə edir.

Pul gəlirləri ilə xərclər arasındakı balans istehlak mallarının istehsalının inkişaf miqyasına, onların çeşidlərin genişlənməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əhalinin tələbatının hər tərəfli ödənilməsinə, mədəni və məişət

xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin bütövlükdə əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının pul gəlirlərinin formalaşmasına təsir göstərir.

Balansın gəlir hissəsində əhalinin bütün təbəqələri üzrə mövcud olan hər növ gəlirlər göstərilir, yəni əhalinin hesabına dövlətdən, ictimai təşkilatlardan, müəssisə və idarələrdən daxil olan gəlirlər qeyd olunur. Bu zaman həm pul şəklində nəğd olan, həm də nəğd olmayan köçürmə yolu ilə ödənilən vəsaitlər, işçilərə natural formada verilən məhsulların qiymətləri və xidmətlərin dəyəri nəzərə alınır.

Balansın gəlir hissəsinə aşağıdakılar daxildir:

- əmək üzrə gəlirlər;
- mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir;
- sosial transfertlər;
- pulsuz xidmətlər və imtiyazlar;
- digər gəlirlər.

Balansın xərclər hissəsinə aşağıdakı istiqamətlər aiddir:

- əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsi;
- vergilərin, yığımların, rüsumların və s. ödənilməsi;
- mənzil və kommunal xidmətlərinin ödənilməsi;
- məişət xidmətinin ödənilməsi;
- təhsilə ayrılan vəsaitlər;
- səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər;
- istirahətə və turizmə sərf olunan vəsaitlər;
- nəqliyyət və rabitə xidmətlərinin ödənilməsi;
- digər ödənişlər.

Bir qayda olaraq, gələcək dövrdə nəzərdə tutulan gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin ümumi konseptual maddələrini əsaslandırmaq üçün əhalinin gəlirlər və xərclər balansını bir qədər də ətraflı proqnozlaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda, həll olunan vəzifələrin konkret xüsusiyyətlərindən və gələcək dövr üçün nəzərdə tutulan məqsədlərdən asılı olaraq gəlirlərin və xərclərin strukturunu nəzərə almaqla yanaşı, hesablamaya baza dövründə xüsusi çəkisi azlıq təşkil edən göstəriciləri də

daxil etmək lazımdır. Belə ki, yaşayış sahəsinin alınmasına sərf olunan xərclər əhalinin pul xərclərinin cəmi 0,7%-i təşkil edir. Məlumdur ki, bu göstəricinin hətta bir neçə dəfə artımı gəlirlərin və xərclərin ümumi balansına praktiki olaraq qismən təsir göstərir. Buna görə gəlirlər siyasətinin makroiqtisadi nəticələri yaşayış sahələrinin əldə olunmasına demək olar ki, həll edici təsir göstərmir. Lakin gəlirlər və xərclər balansında bu cür dəyişikliklər keyfiyyət cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki müvafiq dinamikanın ətraflı xarakteristikası üçün proqnoz hesablamalarda yaşayış sahələrinin əldə edilməsinə çəkilən xərclərin əks olunması vacib hesab olunur.

Əhalinin gəlirlər və xərclər balansının gəlir və xərclər hissəsinin ayrı-ayrı ünsürləri bir-biri ilə tənliklər sistemi vasitəsilə əlaqələndirilir. Bu cür tənliklərin bir hissəsi balans tənliklər, digər hissəsi isə funksional tənliklər adlanır. Öz növbəsində balans tənliklər bərabərlik xarakteri daşıyır. Belə ki, əhalinin bütün xərclərin, yığımların və pul artımının cəmi pul gəlirlərinin ümumi məbləğinə bərabərdir. Funksional tənliklər bir dəyişənin digər dəyişənlərdən funksional asılılığını müəyyən edir. Funksional tənliklər iki cür ola bilər:

1. hesablama göstəricilərinin birbaşa öxü ilə bağlı olan tənliklərdir. Məsələn, əmək haqqından tutulan vergilərin cəmi əmək haqqı fondunun vergilərin orta dərəcəsinə hasilinə bərabərdir;
2. balansda əks olunan göstəricilər digər göstəricilər sistemi əsasında qiymətləndirilir. Məsələn, yığımın artım həcminin orta hesabla adambaşına düşən pul gəlirlərinin vergilər çıxıldıqdan sonra onun səviyyəsindən asılılığı.

Gəlirlər və xərclər balansının bir sıra göstəriciləri istehsalın və ÜDM-un istifadəsi üzrə makroiqtisadi göstəricilərlə tənliklər sistemi vasitəsilə əlaqələndirilir.

Proqnoz tədqiqatlarda istifadə olunan sosial differensiasiya göstəriciləri içərisində aşağıdakılar mühüm rol oynayır:

1. Əhalinin gəlirləri və istehlakı üzrə differensiasiyasının parametrləri. Differensiasiya prosesi ilə bağlı proqnoz hesablamalarda ən geniş istifadə olunan göstəricilər fond və Cini əmsallarıdır;

2. Yaşayış minimumu göstəricinin əsasında yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin payı müəyyən olunur.

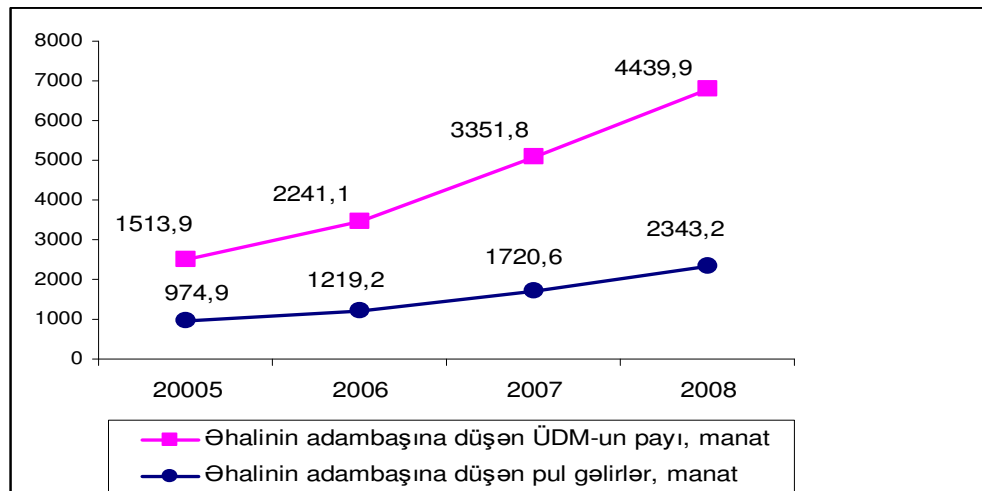
Bununla yanaşı, gəlirlər və xərclər balansında mal və xidmətlərə çəkilən xərclərin ümumi həcmi mal və xidmətlərin ayrı-ayrı qrupları üzrə xərclərin göstəriciləri ilə tənliklər sistemi vasitəsilə əlaqələndirilir. Burada tələbatın strukturunun dəyişikliyinə qanunauyğunluqları istehsal xərclərinin orta səviyyəsinin dəyişməsi ilə bağlı xarakterizə olunur. Bu cür hesablamalar əhalinin istehlakının göstəricilərinin məqsədli istiqamətlərə yaşınlaşması mövqeyi nəzərindən gəlirlər siyasətinin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Proqnoz hesablamalarda gəlirlərin dinamikasının nəzərə alınması

Gəlirlər və onların dinamikası (hərəkəti) yalnız maddi rifahların dəyərlərinin dəyişməsinə deyil, həm də istehlak dəyərlərinin hərəkətlərini də ifadə edir. Ümumi daxili məhsulun həcmi ilə real gəlirlər arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Həmin birbaşa asılılıq istehlakın maddi-natural tərkibini təyin edir, eyni zamanda əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirir.

Qrafik 1

Əhalinin adambaşına düşən pul gəlirlərin dinamikası

Əhalinin gəlirləri (mln. manat)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Pul gəlirləri-cəmi	5738,1	6595,1	8063,6	10198,5	14305,6	20058,2
O cümlədən:						
- Əmək haqqı	1620,4	2122,3	2954,8	3364,5	4564,9	5934,3
- Sahibkarlıq fəaliyyətindən	2976,3	3217,9	3432,6	4874,1	7215,1	11014,8
- Mülkiyyətdən	3,6	5,2	6,8	61,0	72,1	160,5
- Sosial transfertlər	1137,8	1249,7	1669,4	1898,9	2453,5	2948,6

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2003-2008-ci illərdə əhalinin cəmi gəlirlərinin səviyyəsi 3,5 dəfə artmışdır. Əmək gəlirlərində isə 3,7 dəfə artım olunmuşdur. Başqa sözlə, əmək gəlirlərin artımı cəmi gəlirlərin artımını üstələyirdi. Əhalinin əmək gəlirləri əsasən məşğulluqdan əldə olunur. Lakin əgər ailənin əksər üzvləri əmək fəaliyyəti ilə məşğuldursa, onda ev təsərrüfatların adam başına düşən orta aylıq pul gəlirlərin məbləqi yüksəkdir. Əks hallarda isə, bu məbləq çox aşağıdır və vətəndaşların maddi, mənəvi tələbatlarının ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərdə müşahidə olunan tendensiya 2003-2008-ci illərdə əmək haqqı sahəsində də özünü göstərir. Burada artım 3,7 dəfədir.

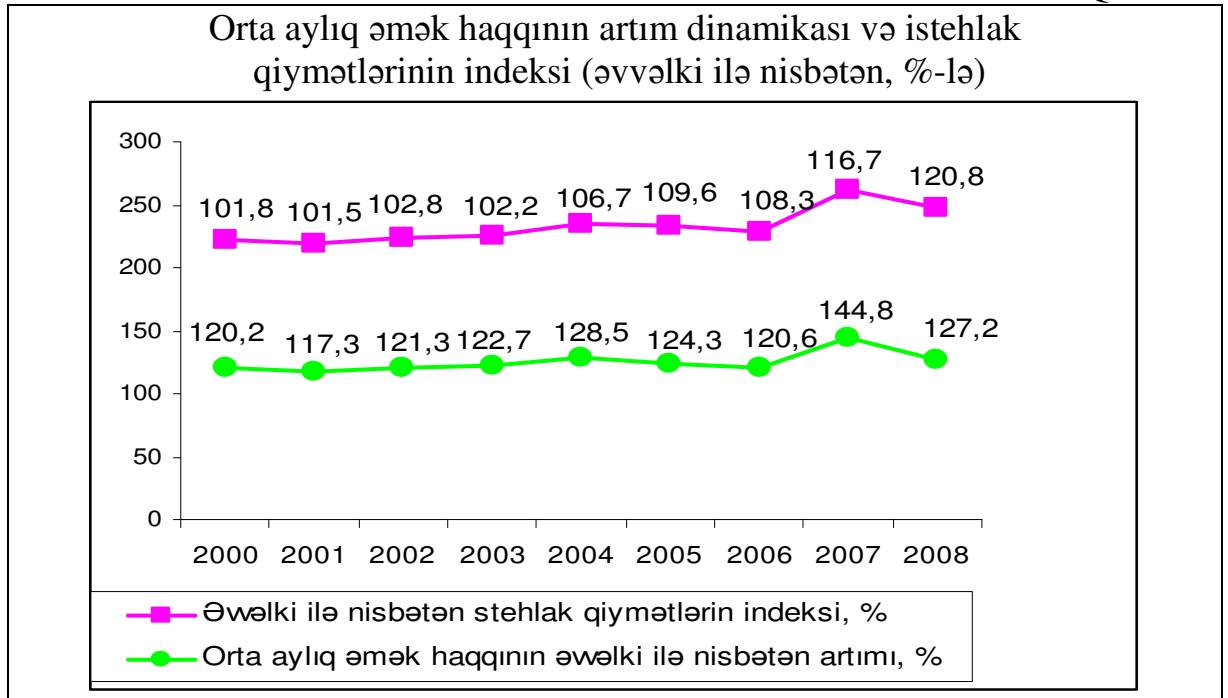
Mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərin artımı digər gəlir mənbələrin artımını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, bu gəlir mənbəi həmin müddətdə 44,6 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial transfertlər üzrə də artım dinamikası müşahidə olunur, bu artım 2,6 dəfə olmuşdur.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunda sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin və əmək haqqının xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu qeyd etmək olar.

Pul gəlirləri ilə müvafiq olaraq əhalinin əmtəə, mal və xidmətlərə olan tələbatları təyin edilir. Pərakəndə mal dövriyyəsi və bütün ödənişli xidmət növləri əhalinin ödəmə qabiliyyəti tələbatına uyğun olmalıdır.

Qrafik 2

4. Əhalinin pul gəlirlərinin xərclər istiqamətləri

Əhalinin cəmi gəlirinin təhlili zamanı onun istifadə istiqamətlərini nəzərdən keçirtmək lazımdır. Cəmi gəlirin istifadəsi strukturu aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurulur:

- 1) istehlak xərcləri:
 - qidalanma;
 - alkoqol içkilər və tütün məmulatları;
 - qeyri-ərzaq məhsulları;
 - xidmətlər;
- 2) vergilər, yığımlar, rüsumlar;
- 3) digər xərclər;
- 4) yığımlar.

Əhalinin gəlirləri və xərcləri balansının tərtib olunması ümumilikdə ölkədə həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əhalinin xərclər strukturunda qida məhsullarının payı yoxsulluq səviyyəsinin artım indikatoru kimi çıxış edir. Xərclərin $\frac{1}{3}$ hissəsi qida məhsullarının payına düşən ailələr yoxsul hesab olunurlar. Əgər qida məhsullarının payına xərclərin 50% düşürsə, bu hal ailələrin həddindən artıq yoxsul vəziyyətdə yaşamasından xəbər verir. Bu qanunauyğunluq belçika iqtisadçısı E.Enqel (Enqel qanunu adlanır) tərəfindən müəyyən olunmuş və digər alimlər tərəfindən dəfələrlə təsdiq olunmuşdur.

Cədvəl 2

Əhalinin istehlak xərcləri (%)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Xərclər – cəmi	100	100	100	100	100	100
O cümlədən:						
Ərzaq mallarına	54,7	56,1	53,7	53,6	52,9	56,9
Qeyri-ərzaq mallarına	15,8	15,1	15,6	15,1	13,9	12,6
Alkoqollu içkilərə	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Xidmətlərə	28,8	28,2	30,1	30,7	32,6	29,9

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, ölkədə əhalinin gəlirlərinin demək olar ki, təqribən 60%-i onların ərzaq mallarının istehlakına sərf olunur. Qeyri-ərzaq mallarına isə çəkilən xərclərdə ildən-ilə azalma müşahidə olunur. Belə ki, əgər 2003-ci ildə qeyri-ərzaq mallarının alınmasına əhalinin istehlak xərclərinin 15,8%-i təşkil etmişdirsə, 2008-ci ildə bu göstərici 12,6%-ə qədər azalmışdır. Xidmətlərdən istifadəyə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi göstərilən dövr ərzində hiss olunacaq dərəcədə dəyişilməmişdir. Əhalinin verilmiş illər üzrə istehlak xərclərinin strukturu kifayət qədər qənaətbəxş şəkildə formalaşmamışdır. Bu əhalinin istehlak mallarından istifadə səviyyəsindəki qeyri-rasionallığı göstərir.

Mövzu 13. Gəlirlər və sosial-iqtisadi differensiasiya

Suallar:

1. Ev təsərrüfatları xüsusi təsərrüfat növü kimi
2. Ailənin iqtisadi fəaliyyətinin təhlili
2. Gəlir mənbəyi kimi ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin fəallaşdırılması

3. Ev təsərrüfatları gəlirlərinin strukturunun öyrənilməsi

1. Ev təsərrüfatları xüsusi təsərrüfat növü kimi

Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, milli sərvət, iqtisadiyyatın səmərəliliyi, eyni zamanda əhalinin sosial-demoqrafik strukturu və gəlirlərin bölgüsü sistemi ilə müəyyən olunur.

Eyni qaydada olaraq, ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsi də onların cəri gəlirləri, mülkiyyəti, sosial mövqei və demoqrafik tərkibi, ev təsərrüfatı üzvlərinin sayı, o cümlədən, əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətinə malik olmayanların sayı, uşaqların sayı ilə müəyyən olunur.

Ev təsərrüfatı dedikdə, ümumi büdcəsi olan və birlikdə yaşayan bir və ya bir neçə fərdin məşğuliyyət növlərinin, əmlakın, əldə etdikləri və malik olduqları maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu başa düşülür. Ev təsərrüfatı natural və əmtəə xarakterli əmək, istehsal və iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edir.

Ev təsərrüfatı termindən üç mənada istifadə etmək olar:

- universal statistik vahid kimi sosial-demoqrafik kontekstdə;
- xüsusi növ təsərrüfat kimi;
- kütləvi mikrosəviyyəli iqtisadi həlqə kimi.

İqtisadçılar ev təsərrüfatına ilk növbədə minimum təsərrüfat vahidi kimi yanaşırlar, başqa sözlə desək, iqtisadi nəzəriyyədə “ev təsərrüfatı” termini təsərrüfat vahidi kimi xarakterizə olunur. Ev təsərrüfatı anlayışı özündə bütün istehlakçıları, mizdli işçiləri, xırda və iri kapital sahiblərini, torpağı, istehsal vasitələrini, ictimai istehsalda məşğul olan və məşğul olmayan şəxsləri cəmləşdirir. Milli hesablar sistemi çərçivəsində ev təsərrüfatları institusional vahid kimi müəyyənləşdirir. Ev təsərrüfatında birgə yaşayan, öz gəlirlərini və əmlaklarını bütövlükdə və ya hissə-hissə birləşdirən və müxtəlif mal və xidmətləri (əsasən, yaşayış və qida məhsulları) müştərək istehlak edən insanlar daxildir.

Nəzəri cəhətdən ev təsərrüfatının üzvləri bir-biri ilə yaxın qohumluq əlaqələrinə malikdirlər və yaxud əksinə.

Ev təsərrüfatı ümumilikdə, iqtisadiyyat üçün ilk növbədə xüsusi təsərrüfat növü və mühüm əhəmiyyət kəsb edən ilkin iqtisadi sistemdir.

Ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin əsas subyektlərindən biri kimi təzahür edir. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsindən yalnız ayrı-ayrı ailələrin deyil, ümumilikdə bütün əhalinin həyat səviyyəsi asılıdır.

Ev təsərrüfatları ilə bağlı aparılan araşdırmalarda tədqiq olunma miqyası əsasən iki səviyyədə nəzərdə tutulur:

- makroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatları ilk növbədə, iqtisadi vahidlərin müəyyən məcmu kimi araşdırılır. Onların vəziyyəti bilavasitə, əhalinin durumuna, bütövlükdə onun iqtisadi maraqlarına və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Makroiqtisadi səviyyədə gəlirlər, ev təsərrüfatlarının istehlakı və yığılı, onların ölkənin ÜDM-a payı, dövlətlə, istehsal sahələri və biznes strukturlarla qarşılıqlı əlaqəsi cəmi şəkildə öyrənilir;
- mikroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatları ayrı-ayrı spesifik iqtisadi vahidlər kimi araşdırılır. Burada onların əmək və iqtisadi funksiyalarının incəliklərinə qədər öyrənilməsi, yəni məhdudiyət, seçim, fərdi tələb, fərdi təklif, gəlirlər, istehlak, qiymətlər, məsrəflər kimi anlayışlar nəzərdə tutulur.

Yeni sosial-iqtisadi şərait – bazar münasibətlərin inkişafı ev təsərrüfatlarına da yeni yanaşma tələb edir. Bu yanaşmaya əsasən, hansı aspektin nəzərdən keçirilməsindən asılı olmayaraq, (sosial, demoqrafik, sırf iqtisadi) ev təsərrüfatlarının tədqiq olunmasında məhz iqtisadi və davranış məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, yəni ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətinin əsas subyektini kimi tədqiq olunur. Eyni zamanda ev təsərrüfatının fəaliyyətinin nəticələri nəinki ayrı-ayrı ailələrin, həmçinin, bütün əhalinin rifah halını müəyyən edir.

2. Ailənin iqtisadi fəaliyyətinin təhlili

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin elmi ədəbiyyatlarında və statistik məcmuələrində qəbul olunmuş qaydaya əsasən, ev təsərrüfatı anlayışı özündə ailənin iqtisadi fəaliyyətinin və sosial-iqtisadi vəziyyətinin tədqiqi ilə bağlı

məsələləri əks etdirir. Bir qayda olaraq, ev təsərrüfatı öz üzvlərinin sayına görə ailə ilə uyğun gəlir. Lakin ayrı-ayrı hallarda ev təsərrüfatları özündə bir və bir neçə ailəni, uzaq qoxumları, hətta qoxumluq əlaqəsində olmayan şəxsləri də birləşdirə bilər. Digər tərəfdən isə ev təsərrüfatları tənha şəxslərdən ibarət ola bilər.

Ailə iqtisadiyyatı geniş miqyaslı problemləri əhatə edir. Burada ailənin formalaşması, cəmiyyətin tələbatı ilə ailənin tələbatının uyğunlaşdırılması, ailənin istehlak səviyyəsi, ailənin həyat tərzini kimi məsələlər xüsusi önəm kəsb edir. Bu problemlərin həllində ailə ayrı-ayrılıqda hər bir üzvlərinin əldə etdiyi gəlirin səviyyəsinin nəzərə alınması mütləq şərtədir. Ailə üzvlərinin gəlirlərinin cəmlənməsi və onların tələbatlarının ödənilməsində gəlirlərdən düzgün istifadə ev təsərrüfatında xərclər istiqamətlərinin dəqiq müəyyən olunmasını tələb edir.

Ailə iqtisadiyyatının bir neçə aspektini nəzərdən keçirmək vacibdir:

1. ailə iqtisadiyyatının sosial-demoqrafik aspekti ilə bağlı məsələlər: ailədə bir, iki və daha çox uşağın tərbiyəsi üçün tələb olunan vəsaitlərin miqdarı; ailə və cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif demoqrafik ailə tiplərinin qənaətliyi; ailənin iqtisadi davranış növlərinin iqtisadi səmərəliliyi;
2. sosial-psixoloji aspekti ilə bağlı məsələlər: ailədaxili iqtisadi münasibətlərin tədqiq olunması, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təsiri altında onların dəyişilməsi, bazar iqtisadiyyatı amilinin təsirinə gücləndirilməsi;
3. sosial-iqtisadi və funksional-iqtisadi aspektləri ilə bağlı məsələlər: ailənin sosial statusunun onun iqtisadi vəziyyətinə təsirinə tədqiq olunması;
4. funksional-iqtisadi aspektli ilə bağlı məsələlər: ailənin iqtisadi vəziyyətinin və iqtisadi davranışının qarşılıqlı əlaqədə təhlili; onlara ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərinin təsiri, bu dəyişikliklərə uyğunlaşma.

Hal-hazırda sosial-iqtisadi tədqiqatlarda ailənin tutduğu mərkəzi mövqe heç bir şübhə altına alınmayıb. Zənnimizcə, ev təsərrüfatlarının iqtisadi fəaliyyəti, o cümlədən, milli gəlirin, ÜDM-in göstəricilər sistemində ev təsərrüfatının nəticələri ilə bağlı araşdırmalar da zəruri hesab olunur.

Ümumilikdə, əhəlinin həyat səviyyəsinin və rifah halının düzgün qiymətləndirilməsi üçün ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarında onların üzvlərinin

adambaşına düşən gəlirlərinin hesablanması və nəzərə alınması vacibdir. Son nəticədə orta hesabla adambaşına düşən gəlirlərin həcmi ilk növbədə gəlirlərin ümumi səviyyəsindən, əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətinə malik olmayanların nisbətindən və yaxud himayəlik yükündən asılıdır.

Əhalinin həyat səviyyəsi haqqında müxtəlif həyat səviyyəsi sürən və yaxud orta hesabla adambaşına düşən müxtəlif gəlirli ev təsərrüfatı qruplarının nisbəti və sayı haqqında məlumatla malik olduğu təqdirdə əsaslı fikir yürütmək mümkündür.

3. Gəlir mənbəyi kimi ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin fəallaşdırılması

Əhalinin tələbatının ödənilməsi məqsədilə, ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin fəallaşdırılması və intensivləşdirilməsi ön plana çıxır. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı əhali gəlirlərin formalaşma mənbəyi kimi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının fəaliyyətində iki istiqamət mövcuddur:

- ev təsərrüfatlarının bir qismi yalnız zəruri nemətlərinin və xidmətlərin istehlakını təmin edən və üstünlük təşkil edən natural istehsalatdan ictimai istehsalata meyllənir;
- ev təsərrüfatlarının digər qismi isə əmtəə xarakteri daşıyaraq, əmtəə istehsal edən qüvvəyə çevrilir.

Müasir şəraitdə ev təsərrüfatlarının vəziyyəti və fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatında onların mövcudluğu nöqtəyi-nəzərindən və tələbatlarının ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən paralel olaraq, araşdırılır. Eyni zamanda ev təsərrüfatlarının funksional iqtisadi rolu getdikcən gücləndirilir. O cümlədən, ev təsərrüfatları uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olan cəmiyyətin sosial-iqtisadi həlqəsi kimi onun mövcudluğunu təmin edən, işsizliyin yaratdığı neqativ nəticələrin aradan qaldırılması və məşğulluqda struktur dəyişikliklərinin aparılması prosesini həyata keçirən qüvvədir.

Həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakterinə görə ev təsərrüfatının funksiyalarını iki yerə bölmək olar:

1. şəxsi istehsal;

2. iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal.

Ev təsərrüfatlarının şəxsi istehsal funksiyaları aşağıdakıları əhatə edir:

- şəxsi həyatı təsərrüfatının aparılması, yəni ev təsərrüfatında və ondan kənarında istehlak məqsədilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün bütün torpaq növlərinin və sahələrinin istifadəsi;
- fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ev şəraitində qeyri-ərzaq məhsulun hazırlanması, məişət texnikasının, mebelin təmiri;
- fərdi əmək fəaliyyəti ayrı bir istehsal funksiyası kimi əhaliyə müxtəlif məişət qiymətlərinin göstərilməsinə çevrilə bilər;
- fərdi ailə ticarəti.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal funksiyaları aşağıdakıları əhatə edir:

- ailə icarəsi, yəni ailəyə məxsus olan şəxsi mülkiyyətin, əmlakın icarəyə verilməsi;
- qiymətli kağızların əldə edilməsi və istifadəsi, valyuta və bank əməliyyatları.

Ev təsərrüfatlarının şəxsi istehsal funksiyalarının icra olunmasının nəzərə almaq şərtiylə, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini hal-hazırda aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı:

1. Ev təsərrüfatında yaranan gəlir, yəni ev təsərrüfatlarında istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin hesabına əldə olunan gəlir kimi. Bu məhsul və xidmətlər ev təsərrüfatları daxilində istehlak oluna bilər, ya da əmtəə kimi satıla bilər (qeyri-rəsmi gəlir);
2. Ev təsərrüfatından kənarında yaranan gəlir, yəni əmək haqqı, pensiya, müavinət, sosial müdafiə məqsədilə ödəmələr, dividendlər, əmanətdən faizlər və s.;
3. Cəmi gəlir, yəni ev təsərrüfatında və ev təsərrüfatından kənarında yaranan gəlirlərin məcmusu.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə geniş müayinə aparılmır və statistik məlumatların əldə olunmasında müvafiq çətinliklər mövcuddur. Lakin hal-hazırda, makroiqtisadiyyat

baxımından bu funksiyalarının bütövlükdə inkişafı müəyyən dərəcədə əhəmiyyətlidir, ona görə ki, dövriyyə əlavə maddi və maliyyə vəsaitlərinin daxil olunmasına şərait yaradır.

Ev təsərrüfatlarının əmək funksiyalarının icra olunmasından əldə olunan əlavə gəlirlərin payı yüksək gəlirli əhaliyə nisbətən aşağı gəlirli əhali qruplarının gəlirlərində daha yüksəkdir. Bu da öz növbəsində aşağı gəlirli əhali qruplarının öz tələbatlarını lazımi səviyyədə ödəmək məqsədilə, ev təsərrüfatlarının iqtisadi imkanlarından daha fəal istifadə haqqında xəbər verir.

Ev təsərrüfatlarının əksəriyyəti üçün sadalanan funksiyaların icra olunması ev təsərrüfatlarının üzvlərinin həyət səviyyəsinin saxlanılması və onların yoxsulluqdan müdafiə olunması üçün əsas vasitədir. Eyni zamanda ,bəzi hallarda bu funksiyaların yerinə yetirilməsi əlavə ev təsərrüfatları üçün əlavə gəlirlərin əldə olunmasına və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

4. Ev təsərrüfatları gəlirlərinin strukturunun öyrənilməsi

Əhalinin əmək gəlirləri əsasən məşğulluqdan əldə olunur. Lakin əgər ailənin əksər üzvləri əmək fəaliyyəti ilə məşğuldursa, onda ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirlərin məbləği yüksəkdir. Əks hallarda isə bu məbləq çox aşağıdır və o, vətəndaşların maddi , mənəvi tələbatlarını ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, əhali gəlirlərinin makrogöstəricilərə əsaslanan təhlili həm ölkələr arasında, həm də gəlirlər üzrə tam şəkildə aparılması zamanı çətinliklərlə üzləşirik. Bu baxımdan ev təsərrüfatlarının müayinəsinə əsaslanan təhlil aparılması tələb olunur. Bu müayinə adambaşına düşən gəlirin səviyyəsinə görə əhalinin bölüşdürülməsi, müxtəlif yollarla əhalinin sayının və faizinin müəyyənləşdirilməsi, statistikanın məlumatlarına əsasən mövcud əhalinin orta illik sayı, ailələrin və əhalinin il ərzində adambaşına düşən gəlirinin səviyyəsinə görə bölüşdürülməsinə dair seçmə tədqiqatının məlumatları əsasında loqarifmik bölgü funksiyası üzrə aparılır. Alınan məlumatlardan təbəqələşmə

əmsalının hesablanmasında, yoxsulluq həddindən aşağı gəliri olan əhalinin sayının müəyyən olunmasında, gəlirlərin meridianının tapılmasında, və s. istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin strukturu timsalında vətəndaşların həyat səviyyəsinə dair tam şəkildə məlumat almaq mümkün deyil, çünki bundan başqa onların xərclərinin strukturunu da öyrənmək vacibdir.

Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatlarının bütün pul gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyyən edən göstəricilər sistemidir. Ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

- 1) ümumilikdə bütün əhali;
- 2) şəhər və kənd əhalisi;
- 3) ayrı-ayrı sosial qruplar;
- 4) desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatının bütün pul gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyyən edir. Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

- 1) ümumilikdə bütün əhali;
- 2) şəhər və kənd əhalisi;
- 3) ayrı-ayrı sosial qruplar;
- 4) desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Müasir şəraitdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin əsas mənbəi kimi müxtəlif növ əmək fəaliyyətindən əldə olunan əmək haqqı çıxış edir.

Cədvəl 1

Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirləri (manatla)

	2003	2004	2005	2006	2009	2012
Cəmi gəlirlər	45,4	50,2	64,4	74,4	88,1	108,9
O cümlədən: Əmək gəlirləri	24,2	27,0	34,5	41,4	49,7	61,9

Sosial transfertlər	5,3	6,2	7,5	8,9	13,0	17,0
Bütün növ satışdan gəlirlər	7,0	7,9	12,0	13,6	14,2	17,2
Digər pul gəlirləri	8,9	9,1	10,4	10,5	11,2	12,8

Cədvəl 1-ə əsasən, 2009-2012-ci illər ərzində ev təsərrüfatının adambaşına aylıq pul gəlirləri hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Ümumilikdə onların ümumi məbləği 2,4 dəfə çoxalmışdır. Öz növbəsində əmək gəlirləri 2,6 dəfə, sosial transfertlər 3,2 dəfə, bütün növ satışdan əldə olunan gəlirlər 2,5 dəfə, digər pul gəlirləri isə 1,3 dəfə artmışdır. Əmək gəlirlərinin artımı əmək haqqı və gəlirlər sahəsində dövlətin ardıcıl həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsidir. Bunun əsasında minimum əmək haqqı, pensiyalar və digər müavinətlər də müəyyən dərəcədə artır.

Məlumdur ki, ailələrin maddi təminatında mövcud fərqlərin əsas səbəbi ailə üzvlərinin tərkibində işləyənlərin sayın çöxlük və ya azlıq təşkil etməsidir. Buna görə də həyat səviyyəsinin tədqiqi baxımından bütün ev təsərrüfatları şərti olaraq iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1) Əsas gəlirini sosial transfertlər təşkil edən ailələr, yəni ailədə işləyənlərin olmaması halında;

2) əsas gəlirini əmək haqqı təşkil edən ailələr.

Ev təsərrüfatlarının tərkibində işləyənlərin olmaması onların maddi təminat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur və bu tərkibdə ev təsərrüfatların mövcudluğu gəlirlərin əldə olunma mənbələri ilə bağlı problemlərin hələ də həll olunmasından xəbər verir. Bununla yanaşı, maddi təminat baxımından çətinlik çəkən ev təsərrüfatlarının tərkibində işləməyənlərin işləyənlərə nisbətən çoxluq təşkil edən ailələr də mövcuddur. Burada himayəlik yükünün təsiri özünü göstərir.

Cədvəl 2

Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirlərinin strukturu (%-lə)

	2003	2004	2005	2006	2009	2012
Gəlirlər	100	100	100	100	100	100
O cümlədən:						
Əmək gəlirləri	53,2	53,8	53,6	55,6	56,5	56,8
Sosial transfertlər	11,6	12,3	11,6	12,0	14,7	15,6
Kənd təsərrüfatı məhsulları						

və s. satışdan gəlirlər	15,5	15,7	18,6	18,3	16,1	15,8
Digər pul gəlirləri	19,7	18,2	16,2	14,1	12,7	11,8

Cədvəl 2-nin məlumatlarına əsasən, 2003-2012-ci illər ərzində əmək gəlirlərinin payı ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin strukturunda qismən artmışdır və 2009-cu ildə bu göstərici 56,8% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, sosial transfertlərin (11,6%-dən 15,6%-ə qədər), kənd təsərrüfatı məhsulları və sair satışdan əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi artmışdır (15,5%-dən 15,8%-ə qədər).

Beləliklə, ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin quruluşuna baxdıqda 2012-ci ildə məşğulluqdan gələn gəlirlərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmək olar, yəni ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin strukturunda əsas hissəni əmək gəlirləri təşkil edir.

Mövzu 14. Sosial transferlər və əhali gəlirinin formalaşmasında onların rolu. Sosial sığorta

Suallar:

1. Sosial transfertlər sisteminin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri.
2. Sosial zəmanət sisteminin formalaşması prinsipləri.
3. Azərbaycan Respublikasında ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiq olunması
4. Sosial sığorta anlayışı, onun növləri və istiqamətləri

1. Sosial transfertlər sisteminin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri..

Sosial transfertlər – cəmiyyət tərəfindən əhaliyə əvəzsiz şəkildə ödənilən pul və natural ödənişlərdir.

Sosial transfertlərin ödənilməsində məqsəd əhalinin sosial müdafiəsinin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, eyni zamanda ölkənin insan potensialının inkişaf etdirilməsidir.

Sosial transfertlərə pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər, s. ödənişlər və sosial fondların hesabına ödənilən vəsaitlər aiddir.

Sosial transfertlərin ödənilməsi mənbələri respublikanın dövlət büdcəsi, sosial sığorta fondları və ictimai təşkilatlardır.

Sosial transfertlər və ya transfert ödənişlər özlüyündə məqsədyönlü yenidən bölgü xarakteri daşıyan, dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən əhaliyə pul və natural formada ödənilən vəsaitlərdir.

Sosial transfertlər sisteminin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sosial cəhətdən əhəmiyyətli xidmətlərlə əhalinin təmin edilməsi;
- işləyən və işləməyən vətəndaşların maddi təminatında fərqin azalması;
- əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən təkrar istehsalının təmin olunması;
- işlə təmin olunma sahəsində yaranan neqativ halların əhalinin gəlirlərinə təsirinin azalması.

Cəmiyyətin sosial inkişafı, onun tənzimlənməsi mövcud maliyyə imkanları ilə bağlıdır. Cəmiyyətin sosial inkişafın maliyyə mənbəyini ölkənin milli gəliri təşkil edir.

Sosial sahələr maliyyə resursları olmadan yeniləşib inkişaf edə bilməz. Sosial sahələrin maliyyə imkanları cəmiyyətdə gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində formalaşır. Sosial obyektlərin inkişafı üçün lazım olan və bütün mənbələr hesabına formalaşan pul vəsaitləri sosial sahələrin inkişafının maliyyə resurslarının əsasıdır. Beləliklə, sosial inkişafın maddi və maliyyə əsasını cəmiyyətdə yaranan gəlirlər, onların bölgüsü və yenidən bölgüsü mexanizmləri təşkil edir. Bu mexanizmlərin idarə olunması, tənzimlənməsi sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi funksiyasına daxildir. Dövlət sosial inkişaf üçün sosial obyektlərə olan tələbatı müəyyən edir, planlaşdırır, məsələn, bir il ərzində əhalinin yaş, artım, məskunlaşma və digər demoqrafik göstəricilərini nəzərə alıb, sosial tələbat üçün lazım olan vəsaitin ümumi həcmi müəyyən edir. Aydındır ki, sosial tələbat, onun ödənilməsi imkanları məhdud olub, milli gəlirin həcmindən, dövlətin maliyyə imkanlarından və əhalinin şəxsi gəlirlərindən asılıdır.

2. Sosial zəmanət sisteminin formalaşması prinsipləri.

Əhalinin müxtəlif qruplarının qanunla təsdiqlənmiş təminat səviyyələri əsasında sosial zəmanət sistemi təşkil edilir. Sosial zəmanət sisteminin formalaşmasının mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) vətəndaşlara əmək qabiliyyətinə uyğun sosial zəmanətlərin verilməsi;
- 2) sosial zəmanətli müdafiə sisteminin mobilliyi;
- 3) sosial zəmanət sisteminin vaxtaşırı yeniləşdirilməsi;
- 4) sosial siyasətin həyata keçirilməsində ərazi və yerli icra strukturlarının funksiya bölgüsü.

Sosial zəmanət sisteminin formalaşmasının əsas mənbəi sosial normativlərdir. Zəmanətli və kompensasiya xarakterli ödəmələr sosial normalara əsaslanmalıdır. Sosial normativlər sistemi dinamik xarakter daşıyır.

Dövlət minimum sosial standartları dedikdə, hər vətəndaşın istifadə etmək hüququ olan müəyyən dövr ərzində qanunvericilik qaydasında təsdiq edilmiş sosial zəmanətlərin minimum səviyyəsi başa düşülür. Başqa sözlə, müəyyən dövr üçün qanuni şəkildə təsdiq olunmuş sosial zəmanətlərin elə bir minimum səviyyəsi başa düşülür ki, o hər vətəndaş üçün təmin olunur.

Dövlət minimum sosial standartları Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulan normalar və normativlərdir. Onlar əmək haqqı, pensiya təminatı, təhsil, sahiyyə və mənzil-komunal xidməti sahəsində əhalinin sosial müdafiəsinin minimum səviyyəsini təmin edirlər.

Dövlət minimum sosial standartları bütün vətəndaşlara təqdim olunmuş sosial xidmətlərin müəyyən növlərinin həcmi və keyfiyyəti üzrə vahid tələbatları əvəzsiz və qaytarılmaz əsaslarla təmin edirlər.

Vətəndaşlara minimum səviyyədə pulsuz yəni əvəzsiz və geri qaytarmamaq şərti ilə sosial zəmanətlərin təqdim edilməsi onların konstitusiyada əks olunmuş hüquqlarının reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir.

Minimum sosial standartların qəbul olunması dedikdə, dövlət minimum sosial standartları kimi qəbul olunmuş öncül sosial normativlərin və normaların hüquqi rəqlamentləşməsi başa düşülür.

Sosial standart – hər hansı əhali qrupu tərəfindən özü üçün qəbul olunmuş (normal) hesab edilən müxtəlif nemətlərin istehlakının formalaşmış səviyyəsi deməkdir. Bu standartlara konkret hədd qoyulmamış və onlar sənədləşdirilməmişdir. Sosial standart sosial-iqtisadi siyasətin işlənməsində, ehtiyatların sosial sferaya yönəldilməsində, sosial proqramların yerinə yetirilməsində, vətəndaşlara sosial zəmanətlərin təqdim olunmasında sosial inkişafın idarə edilməsi üçün vasitə kimi dövlət tərəfindən istifadə olunur. Bu halda sosial standartlar rəsmi normativ şəkildə qeyd olunur, mütləq və tövsiyyə xarakter daşıyır.

Sosial siyasətin işlənməsində dövlət tərəfindən mövcud sosial standartlar idarəetmə vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu halda sosial standartlar dəqiq qeydə alınmış normativlər şəklində qəbul olunurlar. Onlar məcburi və ya tövsiyyə xarakteri daşıyırlar.

Dövlət minimum sosial standartlar sisteminin formalaşması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- vətəndaşların konstitusiyaya hüquqların şərtsiz yerinə yetirilməsi;
- sosial müdafiənin və sosial xidmətlərin ümumi xarakter daşması;
- dövlətin minimum sosial standartlarının təmin olunması üçün xərclərin büdcə və büdcədən kənar maliyyələşdirilməsinin şəffaflığı;
- dövlətin minimum sosial standartlarının hərtərəfli əsaslandırılması;
- əhalinin bütün sosial təbəqə və qruplarına bərabər zəmanətlərin təqdim edilməsi;
- dövlət minimum sosial standartları haqqında əhalinin məlumatlandırılması;
- dövlət minimum sosial standartlarının yerinə yetirilməsi üçün dövlət hakimiyyət orqanlarının cavabdehliyi.

Dövlət minimum sosial standartların işlənməsində iki istiqmət nəzərdə tutulur:

- 1) əhalinin pul gəlirlərini tənzim edən birbaşa təsirli normaların əsaslandırılması. Burada minimum istehlak səbətinin dəyəri kimi yaşayış minimumu əsas yer tutur;
- 2) sosial əhəmiyyətli xidmətlərin pulsuz təqdim olunma sahəsi.

Minimum dövlət sosial standartlarının müəyyən edilməsi aşağıdakı vəzifələrin həlli ilə əlaqədardır:

1. Əhalinin sosial müdafiəsini, onun ən vacib maddi və xidmətlərə olan tələbatını ödəmək.
2. Büdcə və büdcədən kənar fondlar hesabına təminatlı sosial ödəmələrin növünü müəyyənləşdirmək.
3. Bu ödəmələrin normativ baxımdan əsaslandırılması.
4. Maliyyə resurslarını prioritet sosial siyasət istiqamətlərinə yönəltmək.
5. Sosial sabitliyi təmin etmək və s.

3. Azərbaycan Respublikasında ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiq olunması

Sosial yardımın məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Sosial yardımın əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ünvanlılıq - sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur;
2. ədalətlik - sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur;
3. bərabərlik - sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiqi ilə bağlı əsas anlayışlar aşağıdakılardır:

- ünvanlı dövlət sosial yardımını dedikdə, aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul şəklində yardım başa düşülür;

- ehtiyac meyarı dedikdə, əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunmuş hədd başa düşülür;

- ailə dedikdə, qohumluq və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan, birgə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına malik şəxslər və yaxud tənha yaşayan şəxslər başa düşülür;

- aztəminatlı ailə dedikdə, orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə başa düşülür.

Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial durumunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə qəbul olunmuş "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" qanun bu məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Qanun sosial yardımın məqsəd və prinsiplərini, habelə təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yarana biləcək münasibətləri tənzimləyir. Ünvanlı dövlət sosial yardımı aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən maddi yardımdır. Bu yardım orta aylıq gəlirləri ehtiyac meyarlarından aşağı olan ailələrə şamil edilir. Belə bir qanunun fəaliyyət göstərilməsi üçün yaranmış zərurət aztəminatlı ailələrin aldığı müavinatların az olmasından irəli gəlir. Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır. Ehtiyac meyarı mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılır. O ki, qaldı qanunla nəzərdə tutulan "ehtiyac meyarı"nın məbləğinə, "Yaşayış minimumu haqqında" Qanuna görə, yaşayış minimumu əhalinin sosial demoqrafik qrupları üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır. Məsələn, ailə ata, ana, bir uşaq və babadan ibarətdirsə, onda yaşayış minimumu onların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda götürülür, ehtiyac meyarı da həmin yaşayış minimumuna nisbətən təyin olunur və bütün bunlar cəmlənərək ailə üçün ümumi ehtiyac meyarı hesablanır. Əhaliyə göstərilən sosial yardımların həcmi konkret məbləqlə ifadə olunmur. Yardımın məbləği ailə üzvlərinin sayına müvafiq olaraq hesablanır. Ailələr arasındakı tarazlığı qorumaq üçün onların gəlirlərindəki fərq nəzərə alınmaqla, sosial ədalət prinsiplərinin yerinə yetirilməsinə kömək edir. Mütəxəssislər hesab edir ki, ünvanlı sosial yardımların

tətbiqi ilə yanaşı ölkədə Sosial Müdafiə İnstitutunun yaranması zəruriyyəti meydana çıxır.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Sosial yardım almaq hüququ olan ailələr sosial yardım hüququna orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətinə malik olmaması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər.

Sosial yardım dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır.

Cədvəl 1

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı
(ilin əvvəlinə)

	2007	2008	2009
Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	218673	364059	749965
1 nəfərə düşən aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği, manat	8.36	17.38	22,0

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2008-ci ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlara əsasən ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı 2007-ci ilə nisbətən 66,5% artmışdır. Bir nəfərə düşən aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği 2008-ci ildə 108% artmışdır. Bu əsaslı artım aztəminatlı ailələrə göstərilən dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Əhalinin yaşayış

minimumu səviyyəsindən aşağı vəziyyətdə yaşayan qruplarının həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir.

4. Sosial sığorta anlayışı, onun növləri və istiqamətləri

Sosial sığorta - vətəndaşların itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır.

Sosial sığorta məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olur. Məcburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir.

Sosial sığortalanma dedikdə, ziyanın ödənilməsində kollektiv həmrəylik prinsipi əsasında təşkil olunmuş müxtəlif risklərdən əhalinin sosial müdafiəsi forması başa düşülür.

Sosial sığortalanmanın aşağıdakı növləri vardır:

- 1) yerli və xüsusi sığortalanma (ölkə daxilində hər hansı ərazidə müəyyən əhali qrupları üzrə);
- 2) ümumi sığortalanma (bütün ölkənin ərazisində);
- 3) beynəlxalq sığortalanma (hər hansı ölkənin regionlarında).

Sosial sığortalanma aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) işsizliklə bağlı;
- 2) tibbi sığorta;
- 3) pensiya yaşına çatmaqla əlaqədar;
- 4) istehsalatda bədbəxt hadisələrlə bağlı.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial sığortalanmada bir sıra ümumi cəhətlər, qanunauyğunluqlar vardır. Ümumi cəhətlərlərə aiddir:

- sosial sığortalanmanın əsasən sığorta fondu hesabına aparılması;
- bir sıra hallarda bunun dövlətin əlavə ayırmaları, dotasiyası hesabına həyata keçirilməsi;

- sığorta ayırmalarının xüsusi məqsədli fondlarda cəmlənməsi;
- sığorta ayırmalarının əmək haqqından asılılığı;
- sığorta ayırmalarının istehsal xərclərinə daxil edilməsi;
- işdə zədələnmə hallarının sahibkar tərəfindən tamamilə sığortalanması;
- sığorta ayırmalarının müəyyən olunmasında işçinin və sahibkarın birgə iştirakı.

Sosial risklər xəstəliklə, qocalıqla, ölümlə, istehsal zədələnmələri, ailə başçısının, işin və hər hansı gəlirin itirilməsilə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq sahəsində sosial müdafiə tədbirlərinin sırasında özündən asılı olmayan səbəblərdən işini və qazancını itirənlərin, həmçinin əmək bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayanların minimum maddi təminatına zəmanət verən sosial sığorta sisteminin inkişafı mühüm yer tutur. Sosial müdafiə və sosial sığorta yetkin olmadıqda onun nəticələri əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifini artıran və bununla da məşğulluq sahəsində gərginliyi gücləndirən amilə çevrilir. Məsələn, pensiyaçılar, azyaşlı uşağa qulluq edən qadınlar və təhsil alanlar dövlətin sosial müdafiə sistemi hesabına öz maddi ehtiyaclarını ödəmədiyi təqdirdə, onlar haqqı ödənilən iş axtarmağa məcbur olurlar ki, bu da əmək bazarında gərginliyi artırır.

İşsizlik sığortası işçi qüvvəsinin sosial təminatının mühüm ünsürü olub, işsiz vətəndaşın yeni iş yeri axtardığı dövrdə işçi qüvvəsinin itirilmiş gəlirlərini kompensasiya etməyə, onun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasına və bununla da iqtisadiyyatı işsizliyin doğurduğu mənfi sosial nəticələrdən qorumağa xidmət edir.

Bəzən belə bir fikir vurğulanır ki, işsizlik müavinətinin yüksək, ödəmə müddətinin uzun olması insanlarda arxayınçılıq yaratmaqla iş axtarmağa maraq yaratmır, əksinə işsizliyi stimullaşdırır. Ona görə də əksər ölkələrdə işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinə zaman baxımından sərt məhdudiyyətlər qoyulur. Problemin kökünü həmçinin təminatlı və etibarlı əmək haqqı sisteminin, zəmanətli iş yerlərinin olmamasında axtarmaq lazımdır. BMT ekspertləri isə hesab edir ki, müavinətlərin yüksək olması işsizliyin davam etmə müddətinin artmasına mənfi yox, müsbət təsir göstərir, çünki müddət üçün konkret məhdudiyyətlər olduğu üçün

yüksək müavinat alan işsiz vətəndaş tezliklə onu itirəcəyinə əmin olduğundan daha fəal iş axtarmağa məcbur olur.

Azərbaycanda qanunvericiliyə əsasən əvvəlki 12 aylıq dövr ərzində işə və qazanca malik olan və məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda düşənlərə əvvəlki iş yeri üzrə orta aylıq əmək haqqının 70%-i məbləğində, lakin yaşadığı ərazi üzrə orta aylıq əmək haqqından yüksək olmayan məbləğdə, işsizlik müavinatı təyin olunur.

Məcburi tibbi sığorta fondlarına ayırmaların (ödənişlərin) ödəyiciləri təşkilatlar, idarələr, müəssisələr, digər təsərrüfat subyektləri (fermerlər), fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar və s.-dir. Sığorta ayırmalarının tarifləri dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

Mövzu 15. Budcə təşkilatları sferası işçilərinin əməkhaqqının tənzimlənməsi

Suallar:

1. Gəlirlərə vergiqoymanın mahiyyəti və zərüriliyi. Gəlirlərə vergiqoymanın prinsipləri
2. Vergi sisteminin vəzifələri və vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsinə dair yanaşmalar.
3. İstehsal amillərinə əsasən əldə olunan gəlirlərin vergiyə cəlb olunması
4. Vergiqoymanın gəlirlər siyasətinə təsiri

1. Gəlirlərə vergiqoymanın mahiyyəti və zərüriliyi. Gəlirlərə vergiqoymanın prinsipləri

Uğurlu iqtisadi strategiya vergi potensialından istifadənin səmərəliliyini artırır. Vergi sistemində yaradılmış ciddi nizam-intizam vergitutma bazasını genişləndirməklə vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına imkan verir.

Son dövrlər nəğd hesablaşmalara nəzarətin artırılması, əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin qeyri-qanuni hərəkətlərinin qarşısının alınması, borclu vergi ödəyicilərinin sayının azaldılması, qanunlara əməl etməyən vergi ödəyiciləri barədə inzibati tədbirlərin görülməsi və vergi inzibatçılığı sahəsində xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Vergi sisteminin sosial potensialı dedikdə, yüksək təmin olunmuş əhali qruplarının gəlirlərinin orta və aztəminatlı əhali qrupları arasında yenidən bölgüsünü həyata keçirmək qabiliyyəti başa düşülür.

Vergitutmanın prinsipləri dedikdə, vergi sahəsində mövcud olan başlıca ideya və qaydaların məcmusu başa düşülür. Vergitutmanın hüquqi və iqtisadi prinsiplərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Vergitutmanın hüquqi prinsipləri dedikdə, sistemin mahiyyətini müəyyən edən əsas hüquqi qanunlar başa düşülür. Müasir şəraitdə vergitutmanın aşağıdakı əsas hüquqi prinsiplərini qeyd etmək olar:

1) Bərabər vergi yükü prinsipi. Bu prinsip vergi qanunları qarşısında bütün vergi ödəyicilərinin bərabərliyini nəzərdə tutur. Mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlavə vergilərin və ya artırılmış vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolverilməzdir.

2) Vergilərin qanunla müəyyən edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən və təsdiq edilir.

3) Vergi ödəyicilərinin qeyri-qanuni vergilərdən dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən, dövlət vergi ödəyicilərinin üzərinə vergi ödəmək vəzifəsi qoymaqla bərabər, onları qeyri-qanuni vergi və rüsumlardan müdafiə etməlidir.

4) Vergi qanunlarının qeyri-vergi qanunlarından üstün tutulması prinsipi. Bu prinsipə əsasən qeyri-vergi qanunlarından vergi münasibətlərinə aid olan normalar olarsa, onlar yalnız vergi qanunvericiliyinə uyğun olduqları halda tətbiq oluna bilərlər.

5) Bütün vergi elementlərinin vergi qanununda əks olunması prinsipi. Əgər hər hansı bir vergi elementi, məsələn, vergitutma obyektı, verginin subyektı, vergi dərəcəsi və s. vergi qanununda əks olunmayıbsa, deməli, vergi ödəyicisinin vergi ödəməklə bağlı olan vəzifəsi müəyyən edilməmişdir.

6) Dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının uyğunluğu prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər müəyyən olunarkən və vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər edilərkən yalnız dövlətin deyil, həm də vergi ödəyicilərinin də maraqları nəzərə alınmalıdır.

Müasir standartlara uyğun olaraq vergi ödəyicilərinə internet vasitəsilə xidmət göstərmək məqsədilə Vergilər Nazirliyinin internet saytında Vergi Məcəlləsi və vergilərə dair digər normativ-hüquqi aktlar, qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər, vergi bəyannamələri, vergi uçotuna dair sənəd formaları yerləşdirilmiş, sual vermək və şikayət etmək üçün vergi ödəyicilərinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

2. Vergi sisteminin vəzifələri və vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsinə dair yanaşmalar.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrinin vergi sisteminin səmərəli fəaliyyəti bir neçə əsas vəzifənin icra olunmasına yönəlidir:

- vergi sistemi fiskal və yenidən bölgü funksiyalarını yerinə yetirir, yəni sahibkarların və əhəlinin gəlirlərinin yenidən bölgüsü yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini maliyyə ehtiyatları ilə təmin edir (inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər orta hesabla büdcənin gəlirlərinin 90%-i təşkil edir);
- vergi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, ən azından istehsal və hər hansı iqtisadi fəaliyyətə olan marağı azaltmasın, ən yaxşı halda isə bu maraqların formalaşmasının və gücləndirilməsinin təminatçısı olmalıdır;
- vergi sistemi sosial ədalətli prinsipi ilə üzvi şəkildə bağlıdır;
- vergi sisteminin formalaşmasına vergilərin dəqiq müəyyən edilməsi və hesablanması, onların yığımının səmərəliliyi, vergi qoymada sabitliyin

saxlanması, yəni təkrarlanan və kəskin dəyişikliklərin olmaması tələbləri böyük təsir göstərir;

- vergi ödəyiciləri arasında vergi yükün mütənasib bölgüsü.

Vergiqoyma sisteminin ümumi göstəricilərinin sırasına aiddir: ümumi milli məhsulun həcmində bütün vergi daxilolmaların payı, əsas vergilərdə oxşarlıq, vergi daxilolmaların müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi.

Vergi daxilolmaların ayrı-ayrı səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsinə dair yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn, birinci yanaşma müəyyən vergilərin bu və ya digər səviyyəli büdcəyə aid olmasını nəzərdə tutur.

İkinci yanaşma vahid dövlət vergilərinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında proporsional bölgüsündən ibarətdir. Bunun nəticəsində regional və yerli vergilər öz əhəmiyyəti baxımından müvafiq səviyyəli büdcələr üçün ikinci dərəcəli hesab oluna bilər.

Üçüncü yanaşma vəsaitlərin yuxarı səviyyəli büdcələrdən aşağı səviyyəli büdcələrə ötürülməsindən ibarətdir. Bu yanaşma əksər ölkələrdə praktiki olaraq geniş yayılıb.

Vergi sisteminin qanunvericilik və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və bazar iqtisadiyyatına uyğun çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi ödəyicilərinə xidmətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və ən əsası, vergi daxilolmalarında artıma nail olunması məsələlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi vergi nəzarətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Dövlətin, ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması, özəl sektorun inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirlərdə öz əksini tapmışdır.. Belə ki, büdcəyə ölkədə əmək haqlarının artmasından və yeni iş yerinin yaradılmasından, yeni yaradılmış sahibkarlıq subyektlərindən alınan vergilər daxil olmuşdur.

Respublikamızda regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramına müvafiq olaraq kənd rayonlarında yeni iş yerlərinin açılması, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində əhalinin məşğulluq probleminin aradan qaldırılması istiqamətində dövlət tərəfindən aparılan işlər çərçivəsində Vergilər Nazirliyinin üzərinə iş yerlərinin qanuna müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi kimi mühüm vəzifə düşür.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən mal satışı və xidmət göstərilməsinə görə ödənişlərin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada uçota alınmasının təmin edilməsi və əmək müqaviləsi olmadan fiziki şəxslərin işə cəlb edilməsi sahəsində vergi nəzarəti gücləndirilmişdir. Respublikamızda iqtisadiyyatın dinamik inkişaf mərhələsində olduğu bir vaxtda Vergilər Nazirliyi antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi baxımından operativ vergi nəzarəti tədbirlərinin daha da intensivləşdirilməsi istiqamətində işlər aparmışdır. Bu sahədə Milli ödəniş sisteminin inkişafı ilə bağlı müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı üzrə Dövlət Proqramına əsasən ölkəmizdə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. Vergidən yayınma halları aradan qaldırılmaqla vergitutma bazası genişləndirilir.

3. İstehsal amillərinə əsasən əldə olunan gəlirlərin vergiyə cəlb olunması

Xidmət müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər vergi ödəyicisi kimi vergi orqanlarında uçotda olduqda onların göstərdikləri xidmətlərə görə əldə etdiyi gəlirlərdən ödəmə mənbəyində verginin tutulması Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmamışdır. Həmin şəxslərin vergi öhdəlikləri onların əldə etdikləri gəlirlərinin həcmi və növündən asılı olaraq Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq ümumi qaydada müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə görə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin vergi öhdəliyi mövcuddur. Hüquqi və fiziki şəxslər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyənləşmiş vergiləri ödəməyə borcludurlar.

Hüquqi şəxsin ödəməli olduğu vergilər ilk növbədə ona tətbiq olunan vergitutma sistemindən asılıdır. Əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) əldə olunması üçün qeydiyyatla alınmamış və əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmindən asılı olaraq hüquqi şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər. Belə ki, hüquqi şəxs sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olduqda, rüb ərzində təqdim edilən mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasılatdan, habelə satışdankənar gəlirlərin həcmindən Bakı şəhərində 4 faiz dərəcə ilə, digər regionlarda 2 faiz dərəcə ilə sadələşdirilmiş vergini hesablayaraq, dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Bundan başqa, hüquqi şəxsə hansı vergitutma sistemini tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, vergitutma obyektini yarandıqda həmin şəxs aşağıda qeyd olunan vergi öhdəliklərini yerinə yetirməlidir:

- mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahəsi olduqda, torpaq vergisi üzrə;
- mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitəsi olduqda, yol vergisi üzrə;
- fəaliyyəti zamanı yerin təkindən faydalı qazıntılar çıxarıldıqda, mədən vergisi üzrə;
- fəaliyyət aksizli malların istehsalı və idxalı ilə bağlı olduqda, aksiz vergisi üzrə (bu halda hüquqi şəxs mütləq qaydada ƏDV ödəyicisi olmalıdır);
- muzzdlu işlə əlaqədar işçilərə ödəmələr edildikdə, ödəmə mənbəyindən verginin tutulması üzrə;
- ödəmə mənbəyində vergitutma obyektini yarandığı hər hansı digər halda (əmlakın icarəyə götürülməsi, qeyri-rezidentə ödəmələrin edilməsi, dividendlərin verilməsi, faizlərin ödənilməsi) ödəmə mənbəyindən verginin tutulması üzrə.

Vergiyə cəlb edilməsi üçün fiziki şəxslərin muzzdlu işlə bağlı olmayan fəaliyyətindən əldə olunan gəlirləri sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə bölünür. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirtmək üçün istifadə olunan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir. Bu gəlirlərə məhsul satışından, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirlər daxildir;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşmasına və yə müəssisənin bağlanmasına razılıq verilməsinə görə alınan gəlir. Bu halda əvvəlki istehsalçı yeni istehsalçıya müəyyən məbləq əvəzinə istehsalı azaltmaq və ya onu tamamilə dayandırmaq haqqında təklif edə bilər. Razılıq olduğu halda bu məbləğ yeni sahibkarın gəliri olur;
- əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən alınan və gəlirə daxil edilən məbləğlər. Bu gəlirlərə əsas vəsaitlərin, həmçinin amortizasiya olunmayan aktivlərin satışı zamanı dəyərlərin artmasından gəlirlər daxil olunur;
- sair gəlirlər.

Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- fiziki şəxsin mükafat şəklində əldə etdiyi gəlir;
- əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir;
- dividend – hüquqi şəxsin payçılarının və yaxud səhmdarlarının xeyrinə xalis mənfəətin bölüşdürülməsi ilə bağlı pul və digər ödəmələr şəklində etdiyi ödənişdir;
- royalti – fiziki şəxsin müəllif hüququndan istifadə etməsinə və yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə, istənilən patentə, ticarət markasına və s. aid olan informasiya, sənaye, kommersiya və elmi avadanlıqdan istifadə və yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə mükafat şəklində aldığı ödənişdir;
- sair gəlirlər.

Fiziki şəxs gəlir vergisinin ödəyicisi olduqda, hesabat ili ərzində əldə etdiyi gəlirlə bu gəlirin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən xərclərin fərqindən Vergi Məcəlləsinə müvafiq qaydada vergini hesablayıb büdcəyə ödəməlidir. Gəlir vergisinin bəyannaməsi hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma obyektlərinin mövcudluğundan və aparılan əməliyyatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, fiziki şəxs digər vergilərin də (ödəmə mənbəyində tutulan vergi, aksiz, torpaq, mədən və s.) ödəyicisidir.

İcarə haqqı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan fiziki şəxs tərəfindən ödəniləndə, icarəyə verən şəxs Vergi Məcəlləsinə əsasən vergini özü ödəyir. Əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir əldə edən şəxslərin Vergi Məcəlləsinə əsasən sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur. Odur ki, əmlakı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan şəxsə icarəyə verən fiziki şəxs fəaliyyət növləri üzrə gəlir və xərclərinin uçotunu ayrılıqda aparmaqla digər fəaliyyət növündən sadələşdirilmiş vergi, əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərdən isə gəlir vergisini hesablayıb dövlət büdcəsinə ödəməlidir.

Ödəmə mənbəyində vergi tutan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar muzzla işləyən fiziki şəxslərə, habelə qeyri-dövlət pensiyalarını və digər ödəmələri verərkən, onlardan ödəmə mənbəyində gəlir vergisi tutmağa borcludur.

Fiziki şəxslərin muzzlu işlə əlaqədar hesablanmış aylıq gəlirindən gəlir vergisi hesablanır və hesablanmış vergi növbəti ayın 20-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə köçürülür.

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi əhalinin ödədiyi vergilər sırasında mühüm yer tutur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin tutulmasının bir neçə prinsipləri mövcuddur:

- vergi vətəndaşların şəxsi gəlirlərinə əsasən hesablanmalı və bu gəlirdən ödənilməlidir;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə öz vəsaitləri hesabına gəlir vergisini ödəmək hüququna malik deyildirlər;
- vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına verilən və mühüm sosial məsələlərin həllinə yönəldilən məqsədli vergi güzəştlərinin tətbiq olunması.

Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- muzzlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirlər;
- muzzlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər;
- vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər.

Fiziki şəxs tərəfindən muzzdlu işlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin sırasında əsas yeri əmək haqqı tutur. Muzzdlu işlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda mükafat, əmək haqqına əlavələr, qonorar, həmçinin muzzdlu əmək müqavilələrinə müvafiq olaraq fiziki şəxslər tərəfindən yerinə yetirilən işlərlə əlaqədar digər ödənişlər daxildir.

4. Vergiqoymanın gəlirlər siyasətinə təsiri

Əhalinin gəlirlərinə birbaşa təsir vergi sisteminin az əhəmiyyət kəsb etməyən tərkib hissəsi olan vətəndaşların əmlakından vergi vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, əmlakdan verginin mövcud sxemi əhalinin gəlirlərində yaranmış differensiallaşdırılmaya səbəb olmaqda davam edir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən vergiqoyma sistemi dövlət büdcəsinin onun bütün səviyyələrində gəlir hissəsinin sabit doldurulmasını təmin edir və bununla da davamlı iqtisadi artımın maliyyə əsasını möhkəmləndirir. Buna misal olaraq istehsalın stimullaşdırılması məqsədilə birbaşa vergilərin yeniləşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsini göstərmək olar. Bu öz növbəsində mənfəətdən verginin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırmağa, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər sistemində aparılan dəyişikliklərin hesabına istehsalla bağlı elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasına imkan verir.

Hal-hazırda gəlir vergisi əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin əsas alətidir. Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbələrindən biridir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə büdcənin gəlirlər hissəsində onun payı müxtəlifdir. Məsələn, Böyük Britaniyada gəlir vergisi bütün vergi daxilolmalarının 31%-ni, ABŞ-da – 45%-ni, Almaniyada 19,9%—ni, Rusiyada – 13%-ni təşkil edir.

Fiziki şəxslərin gəlirlərinə vergiqoymada aparılan dəyişikliklər əhalinin iqtisadi davranışında əks olunmalıdır, çünki real gəlirlərin səviyyəsi və dinamikası vergi dərəcələri ilə deyil, ilk növbədə qiymətlərin, nominal gəlirlərin və istehlak

bazarında kəsinin artması dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə şəraitdə əhalinin gəlirlərinə vergilərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək nisbətən çətin olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2004
2. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı: Nağıl evi, 2003
3. Yusfova T.Q. Əməyin iqtisadiyyatının əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2005
4. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2002
5. Горелов Н.А. Политика доходов и качество жизни населения. СПб, 2003
6. Жеребин В.М. Уровень жизни населения. М., 2002
7. Кремлев Н.Д. Проблемы оценки уровня жизни населения //Вопросы статистики, 2000, № 8
8. Левашов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. М., 2000
9. Мудракова Е. От прожиточного минимума к минимальному потребительскому бюджету. //Человек и труд, 2003, №5
10. Ракоти В.Д. Заработная плата и предпринимательский доход. М., 2001
11. Роик В. Утверждена новая потребительская корзина. //Человек и труд, 2006, №5
12. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. М.,

2000

13. Щипанова Д. Индексация минимальной заработной платы. //Человек и труд, 2003, №12